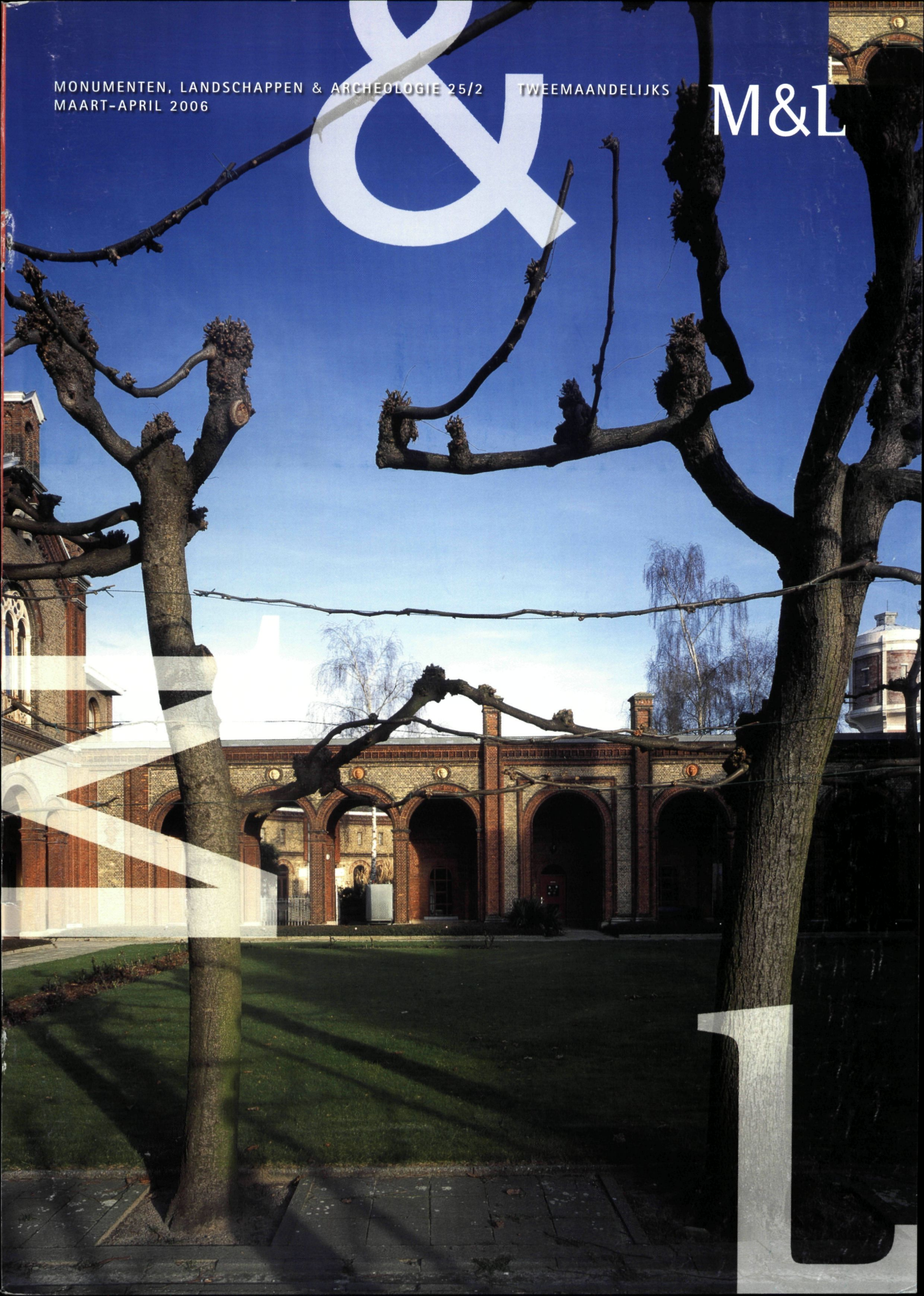

MONUMENTEN, LANDSCHAPPEN & ARCHEOLOGIE 25/2
MAART-APRIL 2006

TWEEMAANDELIJKS

M&L

Kalk voor de restauratie, renovatie en decoratie van ons patrimonium!

CORIDECOR

- CORICAL: een minerale verf op basis van vette luchthardende kalk, marmerpoeder en natuurlijke kleurstoffen
- Marmerafwerkingen MARMOLUX, CORISTIL, DECORLUX, VENESTUK

HD SYSTEM GRUPPO TASSULLO spa

Chris VOET
Tel.: 052 46 02 43
Fax: 052 46 35 77
GSM: 0475 26 72 89
E-mail: chris.voet@compaqnet.be

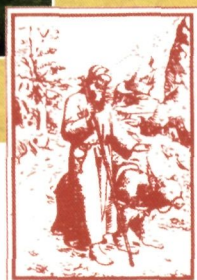
Marc D'HONT
GSM: 0475 26 73 25
E-mail: sales@arteconstructo.be

UNILIT

- Bindmiddelen op basis van natuurlijk hydraulische kalk om te metselen, voegen en pleisteren
- Kant en klare mortels op basis van natuurlijk hydraulische kalk

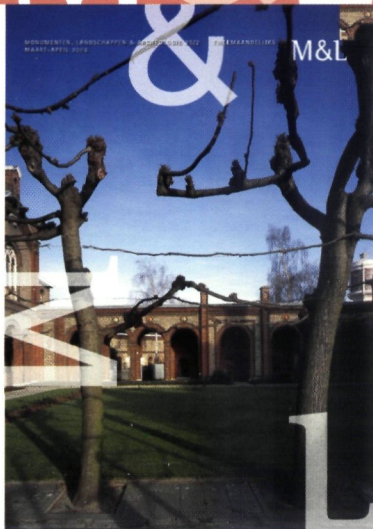
- Hecht-, grond- en afwerkmortels
- Saneringsmortels tegen optrekkend vocht & vochtige muren
- Thermische & akoestische isolatiemortels
- Injectiemortels voor stabilisatie en statische verankering

Miniere
di
San
Remedio

Arte
Constructo

Arte Constructo bvba
Molenberglei 18
B-2627 Schelle
Tel.: 00 32 3 880 73 73
Fax: 00 32 3 880 73 70
E-mail: info@arteconstructo.be
Web: www.arteconstructo.be

Cover: Museum dr. Guislain in Gent (foto O. Pauwels)

MONUMENTEN, LANDSCHAPPEN EN ARCHEOLOGIE

Redactie

Monumenten en Landschappen,
Phoenix-gebouw
Koning Albert II-laan 19 (bus 3)
1210 BRUSSEL
Tel. 02-553 16 13 - Fax 02-553 16 12
E-mail: Luc.Tack@lin.vlaanderen.be
Voorzitter: Luc Tack
Eindredactie: Marjan Buyle en Marcel Celis
Fotografie: Oswald Pauwels
Vormgeving en productie: Luc Tack
Secretariaat: Diane Torbeyns

Internet

Website Monumenten en Landschappen:
www.monument.vlaanderen.be

Redactiecomité

Ere-voorzitter: E. Goedleven
Voorzitter: L. Tack
Kernredactie: M. Buyle, M. Celis, L. Tack,
Herman Van den Bossche
Redactie: A. Bergmans, J. Braeken, M. De Borgher,
J. De Schepper, J. Gijssels, E. Hofkens,
C. Metdepenninghen, M. Michiels, D. Nuytten,
G. Plomteux, S. Van Aerschot, Hedwig Van den
Bossche, P. Van den Bremt, P. Van den Hove,
Ch. Vanthillo, L. Wylleman

Advertentiewerving

J. Casier
Maalsesteenweg 73, 8310 Sint-Kruis
Tel.: 050-36 25 89 - Fax: 050-37 33 64
E-mail: casier.jan@tiscalib.be - www.jancasier.be

Druk

Die Keure
Oude Gentweg 108, 8000 Brugge
Tel.: 050-47 12 72 - Fax: 050-34 37 68

Verantwoordelijke uitgever

Ministerie van de Vlaamse Gemeenschap
Departement Leefmilieu en Infrastructuur
Administratie Ruimtelijke Ordening, Huisvesting en
Monumenten en Landschappen
Joris Scheers
Afdeling Monumenten en Landschappen,
Phoenix-gebouw
Koning Albert II-laan 19 (bus 3)
1210 BRUSSEL
Tel.: 02-553 16 13 - Fax: 02-553 16 12

De verantwoordelijkheid voor de gepubliceerde artikelen berust uitsluitend bij de auteurs. Alle rechten voor het reproduceren, vertalen of herwerken zijn voorbehouden.

Abonnements- voorwaarden 2006

België: 32 € (ook losse nummers
verkrijgbaar voor 6 €).
CJP'ers betalen: 27 €
Buitenland: 49,50 €

Uw abonnement gaat automatisch in na
overschrijving op rek. nr.091-2206040-95
van Monumenten Et Landschappen,
Phoenix-gebouw,
Koning Albert II-laan 19 (bus 3), 1210 Brussel
met vermelding "M&L-jaarabonnement
2006". U ontvangt dan alle nummers van
het lopende jaar.

E-mail: DianeP.torbeyns@lin.vlaanderen.be

Zonder schriftelijke opzegging vóór het einde van elk kalenderjaar,
wordt een abonnement automatisch verlengd voor de volgende jaar-
gang. Tussentijds kunnen geen abonnementen worden geannuleerd.

Inhoud

- 6 Inventarisatie van landelijk bouwkundig erfgoed: de mogelijkheden
van historisch kaartmateriaal en kadasteronderzoek voor het ommeland van Damme
Elise Hooft, Gonda Callaert en Pieter Santy

- 29 Een geslaagde herbestemming van hospitaal voor geesteszieken
naar Museum dr. Guislain in Gent
Linda Wylleman, Patrick Allegaert en Annemie Cailliau

- 58 Summary

Historische

B E S T E L F O R M U L I E R

Opsturen naar: Afdeling Monumenten en Landschappen – Koning Albert II-laan 19 bus 3 – 1210 Brussel

Ondergetekende (facturatiegegevens)

Naam :

Voornaam :

Organisatie/instelling :

Adres :

Postnummer :

Gemeente :

Bestelt

- ex x € 25.00 – Glas in lood
- ex x € 30.00 – Middeleeuwse muurschilderingen
- ex x € 34.00 – De Belgische Art Nouveau en Art Deco wandtegels 1880-1940
- ex x € 38.00 – Vlaamse en Brabantse Retabels in Belgische monumenten
- ex x € 38.00 – Nieuwe impulsen voor de landschapszorg
- ex x € 40.00 – Historische tuinen en parken - Vlaams Brabant I
- ex x € 45.00 – De beeldtaal van symbolen
- ex x € 40.00 – Historische parken en tuinen - Limburg I
- ex x € 40.00 – Historische tuinen en parken - Vlaams Brabant II

tuinen en parken van Vlaanderen

NIEUWE, BAANBREKENDE BENADERING

*A*an de hand van literatuuronderzoek, archiefstukken, oude 'figuratieve' kaarten (bijv. uit de Albums de Croÿ, circa 1600), de Ferrariskaart (1771-1775) en de wandkaarten van het hertogdom Aarschot (1759-1775), de oudste kadastrale plan (vanaf 1807), kadastrale mutatieschetsen en registers (vanaf 1833), stafkaarten (vanaf 1860) en terreinonderzoek, wordt een indringend beeld geschetst van de ontwikkeling en huidige toestand van *49 historische tuinen en parken* vanuit de meest diverse invalshoeken (cultuurgeschiedenis, architectuur, bodemkunde, tuinbouwkunde, dendrologie, sociale en economische geschiedenis). De opstellen steunen op een gedetailleerde inventaris van bomen, architecturale kenmerken en elementen (bijv. zichtassen of vista's, parkmeubilair, paviljoens, architecturaal microreliëf).

Ook gedeeltelijk of zelfs geheel verdwenen tuinen en parken en interessante 20ste-eeuwse creaties komen aan bod, bijv. het Sint-Kamillusgesticht te Bierbeek (Lovenjoel), de aanleg bij het kasteel van Bunsbeek.

TECHNISCHE GEGEVENS

FORMAAT

21 x 29,7 CM

AANTAL PAGINA'S

212

KLEUREN- ILLUSTRATIES

• 148 TUIJNEN EN
PARKEN
• 99 ILLUSTRATIES

PAPIER

KUNSTDRUK
GALERIE ART SILK
135 G/M²

AFWERKING

GARENGENAAID
GEBROECHEERD

PRIJS

40,00 euro

AUTEURS

ROGER DENEFF, HERLINDE DE JAECK,
JO WIJNANT, CHRIS DE MAEGD,
JACQUES HALFLANTS, JOS DEWINTER,
LYDIE MONDELAERS, GRETA PAESMANS,
JEAN-MARIE NOLF, ANDRÉ CRESENS,
GEORGES BUELENS, SUZANNE
VAN AERSCHOT-VAN HAEVERBEECK
– m.m.v. JULIA MEULEMANS, LOUIS BLOCKX
en EMILE NOTSCHAELE.

EINDREDACTIE

ROGER DENEFF

FOTOGRAFIE

OSWALD PAUWELS
KRIS VANDEVORST
EN DE AUTEURS

CONCEPT EN COORDINATIE

LUC TACK

**"CEPRO", DE NIEUWE NAAM
VOOR EEN HISTORISCHE
TRADITIE.**

*Gebruiksklare pleistmortels
op basis van zuivere,
natuurlijk hydraulische kalk.*

Kasteel te Wannegem - Lede

*Traditionele kaleimortel
"Cepromill" op basis van
zuivere, natuurlijk
hydraulische kalk.*

Verrebeekmolen te Brakel

*Kalkverf "Fresco" op basis van
geselecteerde vette luchtkalk en
inerte pigmenten.*

Bijgebouwen, Klein Seminarie te Sint-Niklaas

*Voeg- en metselmortels, basispleisters, afwerkpleisters,
zoutbestendige, vochtregulerende en isolerende pleistersystemen.
Traditionele afwerkingen: Marmorino, Arriccio, Silicato,
Silicaatverf, ...*

P.E.C. INTERNATIONAL^{nv}

Voor informatie over onze Cepro producten
of projectadvies, neem vrijblijvend contact op: **Tel.: 03/776.84.39**

Loof de Heer...

De vloerverrijzenis bestaat.

Een oude natuursteen- of terracottavloer
en een versleten parket zijn niet verloren.
Solar nv renoveert vloeren en parket
zonder breken. Het resultaat is vaak beter
dan nieuw en toch blijven de kosten
beperkt tot een fractie hiervan.

Solar nv beschikt over het
gespecialiseerde vakmanschap en
hoogstaande technologie om uw vloer
opnieuw in haar oorspronkelijke staat te
brengen of te reanimeren met behoud van
het historisch aspect.

Natuursteen-, terracotta- en parketvloeren...
mat geworden, beschadigd, loopsporen, ...
Wij brengen het verleden met glans terug !!

BEL nu 03-766.11.66

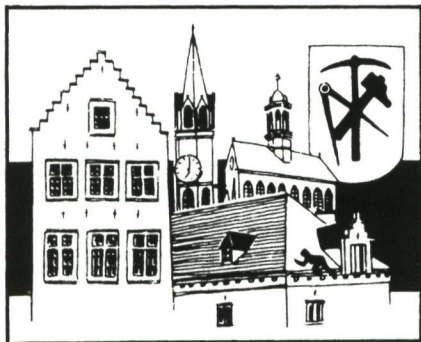
Solar^{n.v.}

Steengoed in gebouwenzorg

slijpen - schuren - herpolijsten - kristalliseren - restaureren
van natuursteen-, terracotta- en parketvloeren - wanden - trappen

MOREELS^{NV}

Specialiteit restauratie
historische gebouwen & kerken

Natuur & kunstleien - pannen & asfalt

Restauratie van glasramen
van kerken en partikulieren

Eigen ontwerpen

43 Jerusalemstraat
9420 ERPE-MERE

Tel. 053-84 83 70 • Fax 053-83 33 65
E-mail: moreels.nv@belgacom.net

cvba **PROFIEL**

Restauratie en Monumentenzorg

Schilderijen en beelden (wel en niet polychroom)
Muurschilderingen en stuc, Papier
Meubilair (wel en niet polychroom), Leder

TEL.: 09 372 63 03
FAX : 09 372 93 59

**OOSTVELDKOUTER 32
9920 LOVENDEGEM**

E-mail: info@rmp.be
GSM: 0475 82 56 26

Generiek

Grote- en Kabinetskaarten

Bouwkundig erfgoed in landelijk Vlaanderen inventariseren volgt zo zijn eigen wetmatigheden.

Over het stadje Damme of het neogotische Vivenkapelle bijvoorbeeld, vloeide reeds heel wat inkt en ophefmakend nieuws valt hier dan ook nog nauwelijks te rapen. Het ommeland nochtans, waar teksten schaars bleven maar toponiemen rijkelijk verspreid zijn, bracht – van de nood een deugd makend – Elise Hooft, Gonda Callaert en Pieter Santy ertoe hun heil te zoeken in historisch kaartenmateriaal.

De Stamper, Zwarte Sluis en *Krinkeldijk* boeten aldus wellicht wat aan mysterie in, maar tegelijkertijd wordt ons een onbevangen blik gegund op weinig alledaagse documenten.

Un système polychromique très agréable à la vue

Daar was het de Gentse bouwmeester Adolphe Pauli dan ook om te doen wilde hij, de woorden van Dokter Jozef Guislain – *“Il faut que l’édifice (...) fasse naître chez le malade le sentiment de bonheur”* – indachtig, met zijn psychiatrisch centrum halfweg de 19de eeuw een revolutionair modeltehuis voor mannelijke geesteszieken realiseren.

Miasmen, bron van alle kwaad, werden voortaan bestreden met uit het stadscentrum gelegen paviljoenen, elk met eigen binnentuin en aangepast aan onderscheiden ziektebeelden, waar de patiënt ook creatief actief blijft.

Een primeur in België, zo stellen Linda Wylleman en Patrick Allegaert, gefundeerd op rationeel en functioneel denken, helder en symmetrisch maar niettemin ook kleurrijk en eclectisch.

*Elise Hooft, Gonda Callaert
en Pieter Santy*

INVENTARISATIE VAN LANDELIJK BOUWKUNDIG ERFGOED: DE MOGELIJKHEDEN VAN HISTORISCH KAARTMATERIAAL EN KADASTERONDERZOEK VOOR HET OMMELAND VAN DAMME

►
Het Oosthof nabij
de Krinkeldijk
in Oostkerke
(foto O. Pauwels,
2005)

De inventaris van het bouwkundig erfgoed van de gemeente Damme met deelgemeenten Hoeke, Lapscheure, Moerkerke, Oostkerke, Sijsele en Vivenkapelle werd eind 2005 afgewerkt.

Het beschermd patrimonium maakt een groot deel van deze inventaris uit: de volledige historische stadskern van Damme is beschermd als stadsgezicht, het neogotische kerkdorp Vivenkapelle als dorpsgezicht, beide met een kern van belangrijke monumenten.

Dit beschermd erfgoed is reeds uitvoerig bestudeerd. Er kan geput worden uit een grote hoeveelheid betrouwbare literatuur, waardoor voor de inventariseerder niet veel nieuws te

ontdekken viel. Het ommeland van Damme had wel heel wat verrassingen in petto. Tijdens het veldwerk in het platteland rond Damme, sprongen onder de ca. 400 niet-beschermd "items" meteen een aantal gebouwen sterk in het oog. De vrij schaarse wetenschappelijke literatuur bracht ons niet altijd veel bij over hun betekenis binnen de geschiedenis van de streek. Het rijke kaartmateriaal in het Brugse Rijksarchief en Kadasterarchief West-Vlaanderen zette de (architectuur)historische waarde van deze panden duidelijk in de kijker. In deze bijdrage worden acht voorbeelden, verspreid over het ommeland rond Damme, besproken.

DAMME, HOEKE, LAPSCHEURE, MOERKERKE, OOSTKERKE, SIJSELE EN VIVENKAPELLE: AANPAK VAN DE INVENTARISATIE VAN EEN LANDELIJKE GEMEENTE

Algemene situering van Damme

Damme is een grote fusiegemeente van 8.952 ha gelegen in de provincie West-Vlaanderen, ten noordoosten van Brugge, op de grens met Oost-Vlaanderen en Nederland. De fusie in 1977 bracht Hoeke, Lapscheure, Moerkerke, Oostkerke, Sijsele en Vivenkapelle bij Damme. Het grootste gedeelte van de fusiegemeente ligt in het poldergebied met een kenmerkend vlak landschap doorsneden met kanalen, dijken, krekens en kronkelende oude polderwegen. Het zuidelijke gedeelte van Groot-Damme, meer bepaald Sijsele, Vivenkapelle en de zuidelijke helft van Moerkerke, ligt in de zandstreek. Wat deze plaatsen allemaal gemeen hebben, is het contrast tussen hun vaak roemrijk verleden en hun kleinschalige, landelijke karakter nu. De economische, kerkelijke of politieke macht die in het verleden aanleiding gaf tot de bouw van indrukwekkende representatieve gebouwen, is volledig getaand, en het bijhorende erfgoed verdween grotendeels. In Damme wordt wat nog overblijft van de internationale havenstad, zorgvuldig in ere gehouden voor een cultuurtoeristisch publiek. Het kerkdorpje Vivenkapelle, dat zijn bloeiperiode in de neogotische periode kende, heeft nooit de uitbouw gekend waarvan de stichters destijds droomden en vormt een merkwaardig architecturaal eilandje tussen de verkavelingen in de rand rond Brugge en de akkerlanden van de polders. In het begin van de 21ste eeuw dienden de andere gemeenten zich stuk voor stuk aan als dorpen met een doorsnee 19de- of 20ste-eeuwse bebouwing, te midden van een vrij onaangeroerd landelijk gebied met verspreide historische hoeves en talrijke Mariakapelletjes; enkel in Sijsele trekken verkavelingen de 19de-eeuwse dorpskern open.

Werkwijze

De inventaris van Damme en deelgemeenten werd uitgevoerd in 2005 en maakt deel uit van de geografische inventarisatie van het bouwkundig erfgoed die sinds eind jaren 1960, aanvankelijk door de Rijksdienst voor Monumenten- en Landschapszorg, later de Afdeling Monumenten en Landschappen van de Vlaamse Gemeenschap, wordt uitgevoerd. De per gerechtelijke arrondissementen en kantons verzamelde gegevens worden in de reeks "Bouwen door de Eeuwen heen" gepubliceerd, voor

de provincies West-Vlaanderen en Vlaams-Brabant vanaf ca. 2002 voortgezet door bundels met een afdruk per gemeente, zoals o.m. voor Damme het geval is. De inventarisprojecten in beide voornoemde provincies worden ondersteund door het Vlaams Instituut voor het Onroerend Erfgoed (VIOE), dat ook instaat voor de verspreiding van de gegevens via de website (1).

De werkwijze bij een geografisch afgebakende inventaris bestaat uit verschillende stappen. Veldwerk vormt de basis voor de opname van een bepaald pand en nam in Groot-Damme ca. 35 dagen in beslag. Om de geselecteerde gebouwen in hun context te situeren en eventueel hun vroegere functie en bouwhistorische evolutie te kunnen belichten, wordt de beschikbare literatuur geconsulteerd. Opvallend hierbij is dat de stedelijke gebieden uitgebreider en grondiger gedocumenteerd zijn dan de landelijke streken. Vaak zorgen lokale heemkundigen voor de enige publicaties over een landelijke gemeente. Deze hebben als belangrijk nadeel voor het inventariswerk, dat ze slechts zelden de bouwhistorische aspecten van een bepaald onderwerp beschrijven, ten voordele van de ruime aandacht voor historische personen en feiten.

HISTORISCHE KAARTEN EN KADASTERONDERZOEK: OVERZICHT EN MOGELIJKHEDEN VOOR INVENTARISATIE VAN LANDELIJK ERFGOED

Het rijke historische landelijke erfgoed in de West-Vlaamse Noordzeepolders nodigt de inventariseerder uit om de in eerste instantie op bouwfysische en stilistische kenmerken steunende selectie aan te vullen of te corrigeren met onderzoek van archivalische bronnen. Historische overzichtskaarten zoals die van Pourbus, Ferraris en Vandermaelen kunnen een indicatie geven van de ouderdom en de samenstelling van de site, maar om te bepalen hoe oud de huidige, bestaande gebouwen zijn of wat hun vroegere functie was, zijn deze kaarten niet geschikt. Daarvoor kunnen we bijkomende informatie verzamelen via lokale kaarten in het Rijksarchief in Brugge (RAB) en via het Archief van het Kadaster West-Vlaanderen te Brugge (KAB).

Historische overzichtskaarten

De gebruikswaarde van de kaarten hangt in de eerste plaats af van de wetenschappelijke methode en de precisie waarmee de cartograaf te werk ging, maar ook het doel dat bij het opmaken van de kaart

►
 'Rykevelde' als
 opperhof-neerhof-
 site met dubbele
 omwalling, op de
 Grote Kaart van het
 Brugse Vrije die
 Pieter Pourbus
 schilderde in
 1561-1571
 (© Universitaire
 Pers Leuven -
 Uitgeverij Canaletto,
 1998)

werd vooropgesteld, de grootte en de schaal spelen een grote rol (2). Voor de streek waarin Damme ligt, werden een aantal zeer betrouwbare overzichtskaarten opgesteld, die een enorme informatiewaarde hebben voor ons onderzoek. Het onderzoek naar de geschiedenis van een item begonnen we voor de inventaris van Damme steeds met het consulteren van *De Grote Kaart van het Brugse Vrije* (3), gerealiseerd door de Brugse kunstschilder Pieter Pourbus tussen 1561 en 1571 (schaal ca. 1:12.000), en de *Kabinetskaart* die tussen 1771 en 1778 onder leiding van generaal graaf Joseph de Ferraris werd opgesteld voor de Oostenrijkse Nederlanden. Deze kaarten hebben gemeen dat ze een gedetailleerd beeld geven van een uitgestrekt gebied en dat ze omwille van hun enorme belang werden gepubliceerd, waardoor ze vlot toegankelijk zijn: de volledige editie van de zgn. "Ferrariskaart" werd op losse bladen en in verkleinde schaal (1/25.000) uitgegeven door het Gemeentekrediet van België in 1966; de kaart van Pourbus moest wachten tot 1998, toen de Katholieke Universiteit van Leuven het initiatief nam de kaart uit te geven met een begeleidende bundel wetenschappelijke essays. Door deze twee historische kaarten naast hedendaagse stafkaarten te leggen, kan achterhaald worden welke straten, woonkernen, toponiemen en gebouwen reeds in de

16de of in de 18de eeuw aanwezig waren, en ook hoe ze sinds die tijd geëvolueerd zijn. Eeuwenoude referentiepunten en -lijnen in het landschap, zoals kerken en kastelen, dijken, rivieren en oude wegen zijn op al deze kaarten duidelijk aangebracht, waardoor ze vrij eenvoudig met elkaar vergeleken kunnen worden.

De Grote Kaart van Pourbus geeft een uiterst gedetailleerd, en over de volledige kaart gelijkmatig beeld van het landschap in een erg vroege periode. Alle bebouwing van het gebied wordt op de kaart geschilderd, waarbij de belangrijkste gebouwen zoals kastelen en kerken in opstand en meerkleurig zijn geschilderd, voorzien van details als bedaking, torens enz. Andere gebouwen worden door witte vlakjes weergegeven, maar met correcte weergave van bv. het aantal bestanddelen en hun onderlinge ligging, de aanwezigheid van een walgracht, een balie enz. De molens worden overal op de kaart met hetzelfde picturaal symbool weergegeven (4). Door de dichtheid van bebouwing in stad- of dorpskern kon daar niet dezelfde precisie gerealiseerd worden. Kastelen of andere belangrijke goederen worden vaak voorzien van hun naam, net als belangrijke doorgangswegen, waterlopen en dorpskernen, die ook voorzien zijn van hun wapenschild.

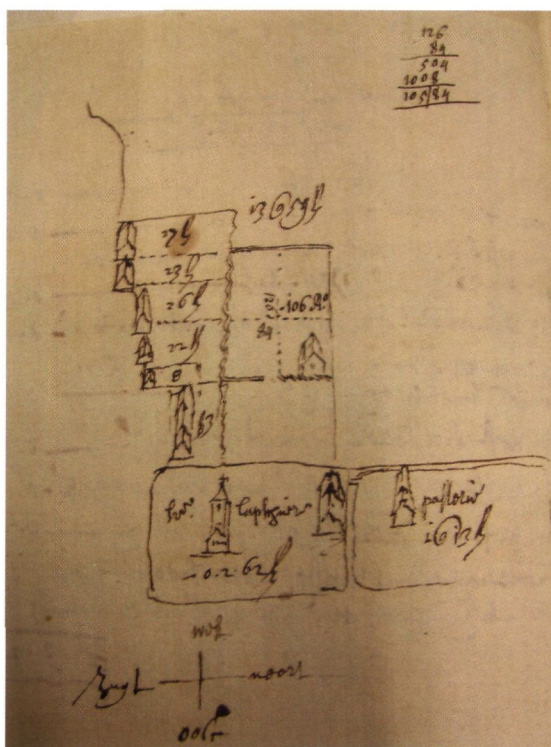
De Kabinetskaart van Ferraris is samengesteld uit 275 kaartbladen, door verschillende teams van landmeters-militairen opgemeten, die na samenvoeging het volledige gebied van de Oostenrijkse Nederlanden beslaan. De kaartbladen zijn niet allemaal van gelijke waarde, wat niet alleen te wijten is aan de verschillen in moeilijkheidsgraad van het terrein zelf, maar ook aan de mogelijkheden van de werkploegen. Op de kaarten wordt het landgebruik aangebracht, met onderscheid tussen bos, boomgaard, tuinland en akkerland, alles met aparte tekens en kleuren aangeduid. De bebouwing is zeer nauwkeurig weergegeven. De gebouwen worden met rode vlakjes weergegeven met, voor complexen als hoeven en kastelen een duidelijke ligging van de bijgebouwen. In de lichtrode steden en dorpen, waar de schaal het niet mogelijk maakt om de gebouwen individueel weer te geven, zijn de belangrijkste gebouwen, zoals de kerk en de pastorie, donkerrood ingekleurd (5). Belangrijke referentiepunten voor de militairen worden steeds zorgvuldig aangeduid: kapellen en molens krijgen een apart symbool en worden rood weergegeven wanneer het om een stenen gebouw gaat, en met zwarte lijn als het een houten kapel of molen betreft. Herbergen worden opvallend vaak weergegeven, veelal voorzien van hun naam. Andere toponiemen zijn de namen van belangrijke historische wegen, water-

lopen, gehuchten, parochies en kastelen, soms ook namen van belangrijke hofsteden.

De link tussen de eind-18de-eeuwse Kabinetskaart en de huidige situatie kan gemaakt worden door een hoeveelheid aan 19de-eeuws kaartmateriaal, dat vanaf 1831 vaak eenvormig is voor het volledige Belgische grondgebied. In de eerste helft van de 19de eeuw worden kaarten enkel door private uitgeverij uitgebracht. De belangrijkste is Philip Vandermaelen (6), vooral bekend om zijn kaart die tussen 1846 en 1854 is uitgegeven en, na Ferraris, de eerste topografische kaart is van goede kwaliteit. De schaal (1:20.000) brengt met zich mee dat de bebouwing wordt weergegeven door erg kleine vlakjes en puntjes, waardoor er voor een individueel gebouw behalve de zekerheid van de aanwezigheid op dat moment, het aantal onderdelen van een complex en soms een toponiem, weinig concrete informatie uit te halen valt. In de tweede helft van de 19de eeuw zorgen officiële instanties zoals het Dépôt de la Guerre en het Militair Cartografisch Instituut op geregelde tijdstippen voor betrouwbare topografische kaarten, met dezelfde mogelijkheden en beperkingen voor ons huizenonderzoek als de Vandermaelenkaart.

LOKALE KAARTEN EN PLANNEN: KAARTENCOLLECTIES IN HET RIJKSARCHIEF IN BRUGGE

Voor belangrijke gebouwen is het interessant, om naast de voornoemde gepubliceerde kaarten, ook cartografisch en planologisch materiaal in stads- of rijksarchieven na te kijken. Huizenonderzoek in ruraal gebied vraagt een andere aanpak dan in een stedelijke context, omdat de aard van het beschikbare archiefmateriaal sterk verschilt. Er is minder concrete bouwkundige informatie over onroerend goed voorhanden in rurale gemeenten dan in stedelijke milieus, waar de administraties historische documenten als bouwtekeningen en bouwvoorvragen doorgaans beter en vroeger bijhouden. Daartegenover staat dat voor het platteland beduidend meer cartografisch materiaal bestaat (7). Het Rijksarchief van Brugge beschikt over ongeveer tweehonderd inventarissen en toegangen tot verzamelingen. Een goede kennis van de toponymie en topografie van het inventarisgebied is nodig om de inventarissen op een vlugge manier te kunnen gebruiken: meestal wordt een kaart beschreven aan de hand van historische gebiedsindelingen als “wateringen” of “beginnen” of referentiepunten als een sluis, waterloop, fort of dorpskern.

◀ Een kaart bij een ommeloper van de parochie Lapscheure uit 1735 identificeert het opmerkelijke omwalde gebouw ten noorden van de kerk als pastorie. Verzameling Omlopers Jonckheere, nr. 1194 (© RAB, foto P. Santy)

Zowel *gewestelijke, plaatselijke en kerkelijke overheden, als families of particuliere personen*, spraken door de eeuwen heen bevoegde landmeters aan om *juridische kaarten* op te maken met de exacte afbakening of bepaling van de grenzen van hun eigendommen (8). Dit soort figuratieve kaarten en schetsen maken een belangrijk onderdeel uit van nagelaten archieven, en zijn door hun aard en doel erg betrouwbaar; doorgaans zijn ze niet ouder dan 17de-eeuws. De “Verzameling kaarten en Plannen” in het Rijksarchief van Brugge, is een bestand dat voornamelijk kaarten met grote afmetingen bevat, samengebracht uit bestanden van allerhande archiefvormers. Het bestuur van de Watering van Blankenberge, waartoe een belangrijk deel van Groot-Damme behoort, verzamelde een omvangrijke verzameling kaarten en plattegronden in het “Fonds Watering van Blankenberge” (9). Familiearchieven kunnen naast kaarten met een eerder juridische achtergrond, ook ander interessant materiaal bezitten voor de bouwgeschiedenis van een bepaald domein, bv. briefwisseling met een architect, maar zijn in het Rijksarchief nog voor een belangrijk deel niet door inventarissen ontsloten (10).

Bruikbaar kaartmateriaal is ook te vinden als bijlage bij zgn. “ommlopers, land- of meetboeken”. Dit zijn pre-kadastrale documenten die voor een bepaald gebied perceelsgewijze opmetingen en lokalisatie

van gronden weergeven, met registratie van eigenaar, pachter, oppervlakte en, heel belangrijk, het soort bebouwing en de functie (11). Nauwgezet wordt in ommelopers de gegeven situatie getekend en meestal ook ingekleurd en soms wordt een huis in opstand afgebeeld, waardoor een grove typering mogelijk is (bv. trapgevel of toren). In het Rijksarchief van Brugge zijn deze ommelopers vaak te vinden in archieven van 19de- of 20ste-eeuwse landmeters, die de stukken in het kader van hun functie bewaarden en verzamelden. Van groot belang voor ons onderzoek waren onder meer de landmetersfondsen "Verzameling Omlopers E. Jonckheere", die ommelopers van de 15de tot de 18de eeuw bevat en "Ommelopers K. Mestdagh", met bestanden van de 17de tot de 19de eeuw. In 1926 verwierf het Rijksarchief in Brugge uit de nalatenschap van de Brugse landmeter K. Mestdagh de verzameling "Kaarten en plannen Mestdagh", waarin hij een enorme verzameling kaarten van overleden collega's had bijeengebracht.

Kadasteronderzoek

Het Belgische kadaster, opgestart ca. 1835, is een ambtelijk apparaat dat als doel heeft bij te houden wie over welke eigendom belastingen dient te betalen (12). De vorming en de groei van het kadaster bracht een aantal grote bronnenreeksen voort, aangeduid met een nummer, die erg handig zijn bij het huizenonderzoek (13). In 1835 was voor de meeste gemeenten een primitief of oorspronkelijk plan opgemaakt, waarbij het grondgebied werd opgedeeld in secties. Elk perceel op het plan draagt een nummer; de letter van de sectie en het getal op dit plan vormen samen het perceelsnummer. De oorspronkelijke aanwijzende tabel 208 geeft in volgorde van de perceelsnummers de identificatiegegevens van ieder perceel: eigenaar, woonplaats en beroep, soort eigendom en oppervlakte. De bijwerking van deze gegevens gebeurt in de bijgevoegde tabel 209. Tabel 209 verwijst naar een artikelnummer in de kadastrale legger 212, een alfabetisch register van alle eigenaars in een gemeente, waarin al diens bezittingen op het gemeentelijke grondgebied worden opgesomd. Op basis van tabel 209 kan de volledige geschiedenis van een perceel achterhaald worden: alle mutaties of wijzigingen staan erin vermeld, met verwijzingen naar het jaar van de mutatie en het nummer van de mutatieschets. Deze mutatieschetsen, bekend onder "schetsen 207" bevatten telkens een tekening van de oude en de nieuwe toestand van het grondplan van het betreffende gebouw. De schetsen zijn bijzonder nuttig omdat het grondplan van een gebouw een aanwijzing kan bieden voor

bouwkundige veranderingen die moeilijk te achterhalen zijn omdat er bijvoorbeeld geen bouw aanvraag voor ingediend werd; bij de meeste gebouwen in landelijke gemeentes is dit het geval. Naast informatie over de ontwikkeling van een specifiek gebouw, kan ook belangrijke stedenbouwkundige informatie verzameld worden, bijvoorbeeld met betrekking tot de aanleg van nieuwe wegen of de verkaveling van weilanden of kasteeldomeinen tot villawijken. In de staat 223 worden alle mutaties verzameld die in de loop van een bepaald jaar voorkomen in een bepaalde gemeente of kadastrale afdeling; de details van de perceelwijzigingen kunnen via deze staat achterhaald worden. Wegens zijn overzichtelijkheid is deze staat erg handig bij huizenonderzoek, vooral in het geval van ingewikkelde mutaties in de schetsen 207.

Het gebruik van het kadaster voor huizenonderzoek is volledig gelijklopend voor stad en platteland. Bij het interpreteren van de nochtans heel nauwkeurige gegevens uit het kadasteronderzoek moet de nodige omzichtigheid worden in acht genomen. Vooreerst dient men er zich bewust van te zijn dat in het kadaster een wijziging pas wordt geregistreerd als die belastingplichtig is, dus in principe pas als het gebouw in gebruik is genomen, wat een paar jaar kan schelen met de start of zelfs de beëindiging van de bouw zelf. Tevens worden sommige gebouwen of bouwwerken die niet (meer) in aanmerking komen voor belastingen, niet op de kadasterkaarten vermeld, bv. molens, kapelletjes, enz. Ook gebouwen waarvoor nooit een bouwvergunning werd aangevraagd, worden vanzelfsprekend niet op de kadasterkaarten geregistreerd, wat vaak voorkomt bij dienst- of bijgebouwen.

De interpretatie van mutatieschetsen is niet altijd vanzelfsprekend. Het is belangrijk altijd de bijhorende tabel 209 te consulteren, waar vermeld wordt om welk soort mutatie het gaat: totale reconstructie, vergroting, wijziging van perceelsgrenzen, nieuw gebouw enz. De schetsen geven enkel de grondplannen (oppervlakte) van een gebouw weer, waardoor bijvoorbeeld een reconstructie op hetzelfde grondplan of de toevoeging van een verdieping niet op de schetsen alleen is af te lezen. Een verfraaiing van het huis of een interne reorganisatie kan zelden of nooit uit kadastergegevens afgelezen worden. In tabel 209 vindt men soms de vermelding dat de geregistreerde mutatie reeds jaren eerder werd uitgevoerd, maar pas in dat jaar werd geregistreerd. Deze informatie is van groot belang bij het bepalen van een bouwdatum.

ACHT VOORBEEDEN IN DAMME EN DEELGEMEENTEN

We trachten in deze bijdrage het belang van de informatie uit historisch kaartmateriaal en kadastronderzoek toe te lichten en zullen bij de acht voorgestelde casussen uit de inventaris van Damme minder diep ingaan op beschrijving en typering van de gebouwen (14).

18de-eeuws prestige langs de Zuiddijk in Damme

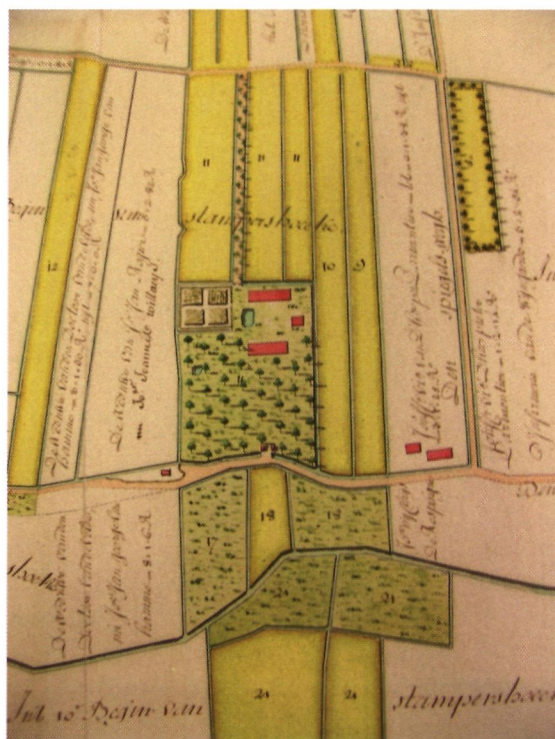
In het platteland ten oosten van de historische kern van Damme, trekt de indrukwekkende hoeve "De Stamper" de aandacht. De hoeve is gelegen langs de Zuiddijk in de wijk "Stampaertshoucke", waaraan ze haar naam ontleent. De Stampaertshoucke was oorspronkelijk een leengoed met hofstede en kasteel binnen het ambacht van Moerkerke, met een eerste vermelding in een Brugs charter van 1292 (15). Een kaart bij een ommeloper uit de collectie Jonckheere registreert de 16de- of 17de-eeuwse situatie van de wijk, waarbij een duiventoren de opmerkelijke status van het leengoed Stampaertshoucke illustreert (16). Ten zuiden van het leengoed (17), aan de andere kant van de Zuiddijk, is de huidige hoeve "De Stamper" te situeren, blijkens de schets toen nog een vrij eenvoudige hoeve met één bouwvolume, gelegen tussen twee andere hoeves. Op de kaart van Pourbus (1561-1571) wordt de hoeve weergegeven als een erf met twee bouwvolumes en een balie aan de straat. Het leengoed Stampaertshoucke kan anno 2006 ondanks deze prestigieuze uitwerking niet meer worden aangewezen, terwijl de eerder bescheiden hoeve ten zuiden ervan, die later de benaming overnam, door de eeuwen heen duidelijk aan prestige heeft gewonnen, getuige de imposante toegangspoort langs de Zuiddijk en de indrukwekkende volumes van schuur en woonhuis die onder hoge mansardedaken zijn gevat.

De oudste kaart in het Rijksarchief met weergave van de huidige constellatie is een kopie (1763) van een figuratieve kaart van 1760 die de eigendommen van Abt Johannes Van der Stricht in de Stampaertshoucke registreert (18). Deze Johannes Van der Stricht kennen we binnen de inventaris van Damme als een vooraanstaand persoon, namelijk kanunnik en proost van het Onze-Lieve-Vrouwkapittel in Brugge (1742-1775), tevens eigenaar van prachtige, luxueuze panden in het centrum van Damme die zijn status vertegenwoordigden, namelijk het huis De Grote Sterre en de Sint-Christoffelhoeve (19). Wellicht liet deze man de gebouwen van zijn hoeve in de Stampaertshoucke volledig aanpassen vol-

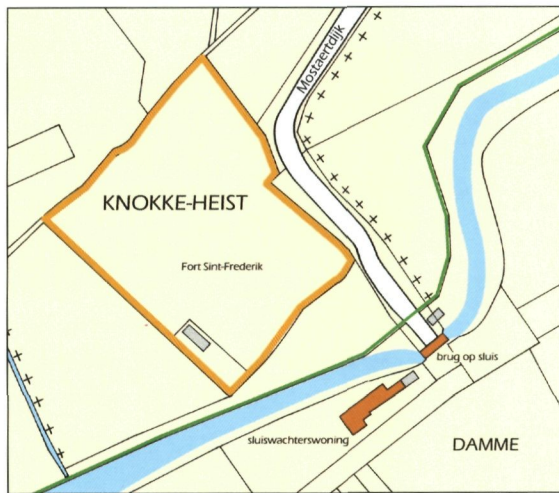

▲ Het monumentale boerenhuis van de 18de-eeuwse hoeve "De Stamper" in Damme; zuidgevel. (Cel Monumenten en Landschappen West-Vlaanderen, Foto-archief)

gens de nieuwe mogelijkheden van dit moment, getuige de typisch 18de-eeuwse, monumentale mansardekappen en het jaartal "1759" op een trek-balk in de schuur. De kaart geeft een omwalde site weer, omringd door diverse krekens en toegankelijk via een stenen toegangspoort vanaf de Zuiddijk,

◀ Figuratieve kaart van 1760/1763 die de hoeve met bijhorende landerijen van abt Jan Van der Stricht aanduidt in de Watering van de Stampershoucke. Verzameling kaarten en plannen Mestdagh, nr. 286. Het noorden is aan de onderkant van het kaartblad te situeren (© RAB, foto P. Santy)

▲ Kadasterkaartje van de site rond de Zwarte Sluis, huidige situatie (© VIOE, Tekening M. Van Meenen)

voorts twee dieper gelegen hoevegebouwen parallel met de dijk, zijnde woonhuis met ten zuiden monumentale schuur en klein bijgebouw aan westzijde (waterput). Ten oosten van de gebouwen, een poel en een moestuin, ten noorden een boomgaard, ten zuiden een dreef vanaf de Masscherheule, die op de huidige stafkaart nog steeds een bomenrij laat zien. 19de-eeuwse kaarten tonen een quasi ongewijzigd gebouwenbestand. De hoeve draagt sinds midden 19de eeuw de naam “De Stamper”, zoals bv. in

de Atlas der Buurtwegen, een kaartenbundel uit 1845. Het kadaster registreert ca. 1861 verbouwingen aan oost- en westzijde van het boerenhuis, die echter volgens de aanwijzende tabel 209 reeds meer dan tien jaar ervoor gerealiseerd zijn. In 1941 en 1986 worden enkele kleinere gebouwen toegevoegd, en een grote loods centraal op het erf (20). De oorspronkelijke 18de-eeuwse hoofdvolumes blijven ongemoeid; de mooie, sobere interieurs worden in de huidige bestemming als vakantiehoeve optimaal benut.

De Zwarte Sluis in Hoeke

In de meest oostelijke punt van Hoeke, op de grens met Westkapelle (Knokke-Heist) en vlakbij de grens met het Nederlandse Sluis is een plek te vinden met een unieke verwevenheid van landschapelijk, archeologisch, bouwkundig, militair en industrieel-archeologisch erfgoed. Het betreft een prachtig stuk polderlandschap, waar de resten van de 15de-eeuwse Hoekevaart, de Reigaertsvliet, de Bloedlozendijk en de populierenrij van de Damse Vaart het kader vormen waarin de verschillende aspecten van de geschiedenis van de Zwarte Sluis anno 2006 herkenbaar zijn. Een 19de-eeuwse bakstenen boogbrug over de Hoekevaart wijst de plaats van de voormalige sluis aan. Het Fort Sint-Frederik beschermd vanaf 1605 de sluis. Perceelsgrenzen en niveauverschillen op het terrein wijzen de contouren

► De 17de-eeuwse sluiswachterswoning aan de Zwarte Sluis; zuidgevel (foto O. Pauwels, 2006)

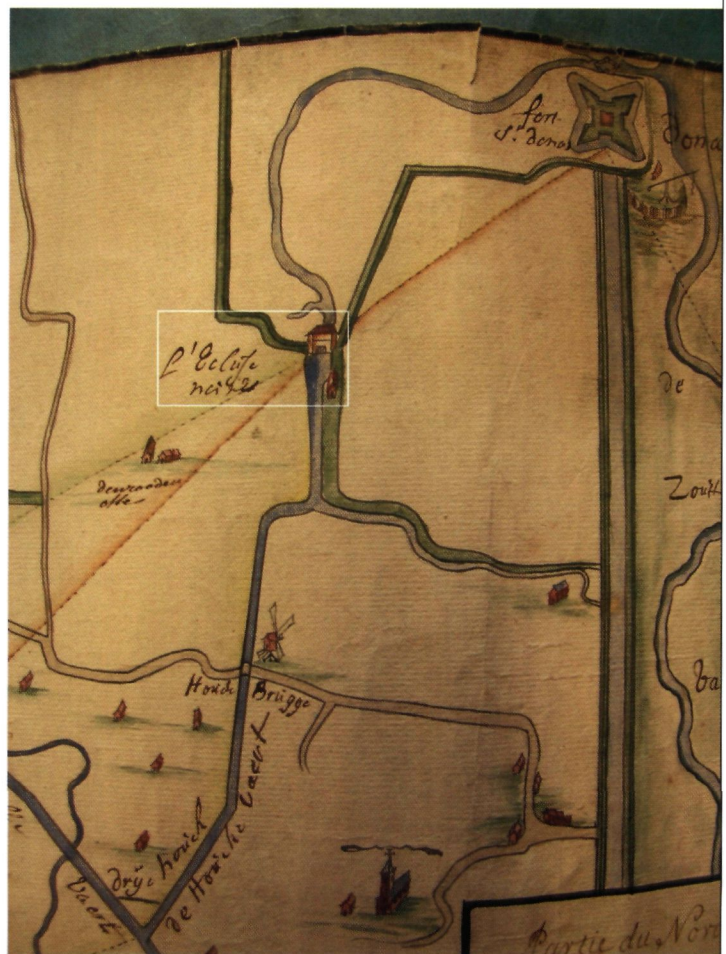
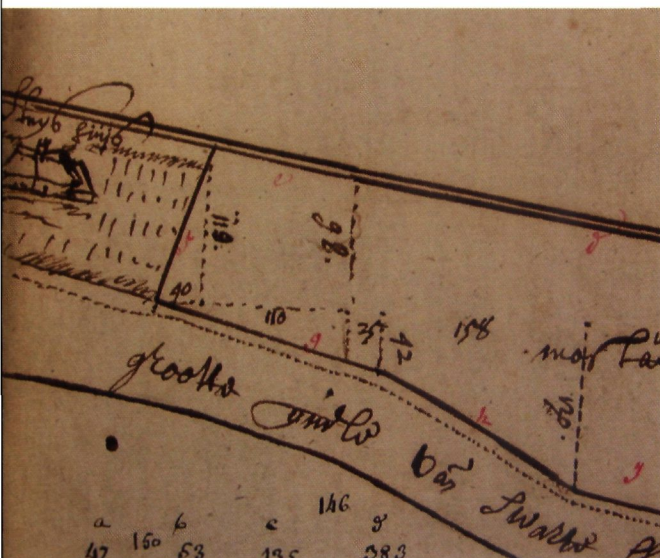
ren van het fort aan. De waterloop van de Verloren Kost, ooit een onderdeel van de Linie van de Vuile Vaart die in 1622 vanaf het Fort Sint-Frederik werd gegraven, vloeit 100 meter ten westen van de fort-site nog steeds in de Hoekevaart. Ten zuiden van de brug trekt een pittoreske kleine hoeve van het langgeveltype de aandacht, temeer daar de inventaris van Luc Devliegheer de woning op basis van een 18de-eeuwse kaart uit de verzameling Mestdagh als sluiswachterwoning identificeert (21). Deze inventaris uit 1970 vormt een wetenschappelijk basiswerk dat we voor het landelijk erfgoed in Groot-Damme dankbaar gebruikten. Een enkele keer, zoals bij deze casus, haalt Devliegheer een archivalische of literaire bron aan; de meeste historische gebouwen die erin zijn opgenomen, werden echter geselecteerd, beschreven en gedateerd op basis van de bouwfysische kenmerken in exterieur en interieur. Wegens de authenticiteit en het historische belang van de site deden we voor onze inventaris bijkomend onderzoek naar de verschillende onderdelen van de omgeving van de Zwarte Sluis.

Tussen 1405 en 1423 wordt de Hoekevaart gegraven, als één van de vergeefse pogingen om Brugge via het Oude Zwin in verbinding te houden met de zee. De Hoekesluis op de vaart is van zodanig strategisch belang, dat de Spanjaarden in 1605 het Sint-Frederikfort laten bouwen om het uit de handen van de Staatsen te houden (22). Het fort maakt deel uit van een driehoekige configuratie van

vierkante gebastioneerde versterkingen, waarbij het Fort Sint-Donaas in Lapscheure de speerpunt vormt, met de forten van Sint-Frederik en Sint-Job (Lapscheure) in een teruggeschoven positie. In 1617 bouwt men een nieuwe sluis naast het Sint-Frederiksfort, eerst "Sluis van het Groot Reygarsvliet" en vanaf midden 17de eeuw "Zwarte Sluis" genoemd. De linie van de Vuile Vaart verbindt vanaf 1622 het Sint-Frederikfort met het Fort Isabella in Knokke. De oudste kaart die we van deze situatie vonden in het Rijksarchief dateert van ca. 1630 en situeert de sluis tegenover het Fort Sint-Donaas; het Sint-Frederiksfort valt net buiten de kaart (23). Een kaart uit de tweede helft van de 17de eeuw geeft op een schematische manier wel beide bouwwerken weer. Het gebrek aan details is te verklaren door het opzet van de kaart, die een overzicht wil geven van de eigendomstoestand van de landerijen; forten en sluis dienen enkel als referentiepunten (24). Een

▼ Volgens deze 18de-eeuwse overzichtskaart van het noorden van het Brugge Vrije, was de Zwarte Sluis van een groot sluisgebouw voorzien. Verzameling Kaarten en Plannen, nr. 540
© RAB, foto P. Santy)

▼ Een kaart uit 1664 bij een ommeloper uit de verzameling Jonckheere (nr. 1201-1) heeft als belangrijke meerwaarde dat ze toelaat de sluiswachterwoning bij de Zwarte Sluis te laten opklimmen tot de 17de eeuw
© RAB, foto P. Santy)

kaart van ca. 1664 is ongeveer op dezelfde manier opgesteld en heeft als belangrijk extra dat ze toelaat de door Devliegheer in de 18de eeuw gesitueerde sluiswachterwoning tot de 17de eeuw te laten opklimmen: in vogelperspectief wordt een “*sluys huys*” getekend op exact dezelfde plaats als het huidige gebouw en ook met een vergelijkbare samenstelling van drie aansluitende volumes (25).

Het Verdrag van Munster van 30 januari 1648 bepaalt de afbraak van het fort, maar de uitvoering laat lang op zich wachten: pas in 1678 wordt het fort afgebroken. De contouren en de benaming van het fort worden op 18de-eeuwse kaarten nog vaak weergegeven; de sluis en de bijhorende sluiswachterwoning worden ongewijzigd weergegeven, onder meer op de kaart uit 1790 die Devliegheer aanhaalt. Twee kaarten uit de collectie Kaarten en Plannen geven details over de sluis. Een kaart uit 1715 die een overzicht biedt van het noorden van het Brugse Vrije vanaf de kust meent de sluis weer te kunnen geven met een indrukwekkend sluisgebouw er bovenop (26). Omdat ons geen beschrijvingen bekend zijn van de Zwarte Sluis, weten we niet of deze weergave klopt. Een opmetingsplan van de Zwarte Sluis uit 1791 klinkt heel veelbelovend, maar omdat enkel een bovenzicht is bewaard en een technische toelichting ontbreekt, kan er weinig concrete informatie uit deze bron geput worden (27).

De Zwarte Sluis blijft bestaan tot in de 19de eeuw; er blijkt in 1830 zelfs hevig gevochten te zijn om de

sluis (28). Omdat de brug die zich nu boven de ondergrondse resten van de sluis bevindt, in de sluitsteen de datering “HS 1871” draagt, nemen we aan dat pas dan de sluis is afgebroken, waarbij de letters ‘HS’ voor ‘Hoekesluis’ zouden kunnen staan. De sluiswachterwoning behield wellicht haar functie tot de afbraak van de sluis en blijkt volgens de kadastragegevens in de 19de en 20ste eeuw minimaal te zijn aangepast, met de (her)bouw van een westelijk aansluitend schuurtje in 1926 als uitzondering (29).

De 17de-eeuwse dorpskern van Lapscheure

De eerste vermelding als “*Lappesscura*” dateert van 1019, waarbij sprake is van een kerk die afhankelijk was van de parochie Oostkerke. In 1200 wordt Lapscheure een zelfstandige parochie; kerk en omliggende dorpskern zijn te situeren in het noordoosten van het huidige grondgebied. De ligging van Lapscheure in een gebied dat kwetsbaar is voor overstromingen en dat tevens het grensgebied met Nederland vormt, verklaart talrijke tegenslagen die de bloei van Lapscheure tegenhouden. Na een enorme overstroming tussen 1134 en 1160, die o.m. aanleiding geeft tot het ontstaan van het Zwin, ligt Lapscheure grotendeels in het overstromingsgebied; het moet door indijking op de zee herwonnen worden. Pas in 1236-1246 zorgt het Spermalieklooster uit Sijsele voor de beveiliging van het gebied waarin de kerk en het omliggende dorp van Lapscheure waren gebouwd, vanaf dan de Spermaliepolder genoemd. 1583 is een scharnierjaar in de

►
Hoeve ten noorden van de parochiekerk van Lapscheure. Het hoge bakstenen volume is de oorspronkelijke pastorie van het dorp (foto O. Pauwels, 2005)

geschiedenis van Lapscheure. Om strategische redenen steken de geuzen de dijken ten zuiden van Sluis door, waardoor de kreek “*het Lapscheurse Gat*” ontstaat. Een groot deel van Lapscheure verdwijnt van de kaart, de kerk komt op een schor te liggen. Na de beveiliging van het achterland door het aanleggen van nieuwe dijken in 1611-1613, blijft de kerk beschadigd en geïsoleerd achter. In 1639 beslist de deken van Aardenburg dat er een nieuwe kerk gebouwd moet worden op een centralere plaats in de parochie. Als locatie wordt gekozen voor de meer westelijk gelegen Sint-Jobspolder: in 1640 wordt langs de “*Brede Wech*” een houten kerk opgetrokken. In 1649 vragen pastoor en parochianen toestemming om de middeleeuwse kerk af te breken en met het afbraakmateriaal de bouw van een nieuwe stenen kerk te starten. In de nabijheid van de renaissancekerk, langs de Brede Wech, nu de Hoog- en Vredestraat, ontwikkelt zich een nieuwe dorpskern. De structuur van dit straatdorp blijft tot op heden *grosso modo* bewaard, met een concentratie van 19de- en begin-20ste-eeuwse dorpswoningen langs de Hoogstraat en de aansluitende Vredestraat, waar tevens enkele grote 18de-eeuwse hoeses zijn bewaard. Eén hoeve wijkt qua ligging af van de andere dorpsbebouwing, doordat ze niet langs de hoofdstraat van het dorp ligt, maar net ten noorden van de kerk, langs de Lapscheurestraat. Deze parallelweg met de expresweg doorsnijdt de dorpskern ten westen naast de kerk. De beeldbepalende historische hoesesite valt op door het haaks op de weg neergezette bakstenen volume dat opmerkelijk ouder is dan de andere huizen in het dorp; Luc Devliegheer typeert het op basis van typologie, materiaal en techniek als een in kern 17de-eeuws “huis” (30), waarmee het een authentieke en tevens de enige bewaarde getuige zou zijn van de oorspronkelijke bebouwing bij de kerk. Geen enkele literaire bron onderschrijft deze datering; ook over de functie van dit opmerkelijke gebouw vinden we niets terug.

Hoewel de datering als 17de-eeuws waarschijnlijk is, vonden we geen kaarten terug om dit onomstotelijk te bewijzen; de oudste kaarten met weergave van deze site zijn begin-18de-eeuws. In het *Fonds de Watering van Blankenberge* wordt de oudste ons bekende kaart bewaard waarop de site is weergegeven: het betreft een kaart van 1715 die een hoeve in de Sint-Jobspolder weergeeft met bijhorende gronden (31). Wellicht ter situering van de hoeve, is in de uiterste linkerbovenhoek, langs een schematische weergave van de “Hoge Wech”, de dorpskern “Lapscheure” weergegeven in heel eenvoudig vogel-

▲ De dorpskern van Lapscheure wordt in vogelperspectief afgebeeld in de linkerbovenhoek van een grote kaart van 1715 uit het Fonds Watering van Blankenberge, nr. 935. Het noorden ligt linksboven (© RAB, foto P. Santy)

perspectief: de kerk, met duidelijke weergave van de voor de streek uitzonderlijke oostoren, met ten noorden daarvan een langwerpige gebouw onder zadeldak binnen een rechthoekige omwalling met brug naar de kerk toe. Het gaat duidelijk om een opmerkelijk gebouw, want de huizen langs de Hoogstraat worden enkel als vlakjes weergegeven. Een gelijkaardige tekening vinden we op een 18de-eeuwse kopie van een kaart van 1735 in de *Verzameling Omlopers Jonckheere* (32). Het belang van dit kaartje is de aanduiding van de functie van het gebouw: het blijkt om de pastorie van de parochie te gaan, wat de prestigieuze weergave op de kaart van 1715 verklaart. Tussen kerk en pastorie wordt een gebouw getekend, buiten de omwalling; dit is een latere herberg en zal steeds aan dezelfde eigenaars toebehoren als de oorspronkelijke pastorie. Een kaart van 1777 uit de *Verzameling kaarten en plannen Mestdagh* voegt een parallel gebouw binnen de omwalling toe (33). In 1784 wordt een erg verzorgde, gedetailleerde en van uitleg voorziene kaart opgemaakt van de onroerende goederen van de erven Vandenbroucke (34). De huizen in de dorpskern worden als vlakjes weergegeven; wat tot de erfenis behoort, is donkerrood ingekleurd en van een letter voorzien; een legende licht de functie, de bewoners en de oppervlakte van het perceel toe. De twee gebouwen binnen de omwalling (A) blijken de woning van de koster te zijn. Een huis ten zuiden van de kerk – niet tot de erfenis behorend – is ondertussen pastorie geworden.

Het archief van het kadaster geeft inzicht in de verdere evolutie van de gebouwen gedurende de 19de en 20ste eeuw (35). In 1845 wordt een nieuwe kosterwoning naast de oude geregistreerd; de oude pastorie/kosterwoning wordt omgevormd tot stal. Ca. 1863 volgen belangrijke veranderingen op het erf: een noordelijke aanbouw van het 17de-eeuwse gebouw wordt afgebroken; ten oosten van de twee hoofdvolumes worden stallingen gerealiseerd. De bouw van een bijkomend stalgedeelte in het verlengde van het kerngebouw dateert van 1878. In 1910 worden de laatste uitbreidingen gedaan om te komen tot de huidige situatie.

18de-eeuwse dorpswoning op de Lieveberm in Moerkerke

De Lieve is een kanaal dat in 1251 wordt gegraven tussen Gent en Damme, waar het uitmondt in het Zwin. Omstreeks 1872 wordt het middeleeuwse kanaal in Moerkerke gedempt, het volledige tracé van het kanaal is nog op topografische kaarten te achterhalen. In Moerkerke verraden hedendaagse straatnamen de vroegere ligging van de Lieve, nl. Konduitput en Lieveberm. De “*konduitput*” was de verzamelplaats voor het overtollige water zuidwaarts de Lieve. Met een zuiger of sifon onder de Lieve werd het overtollige water langs een Geleed via de Blauwe Sluis in Lapscheure afgevoerd naar de Noordzee. De zuiger werd uitgebroken toen

▼
18de-eeuwse dorpswoning bij de Moerkerkebrug over de Lieve, in de zijgevel voorzien van jaarankers 1773 (foto O. Pauwels, 2005)

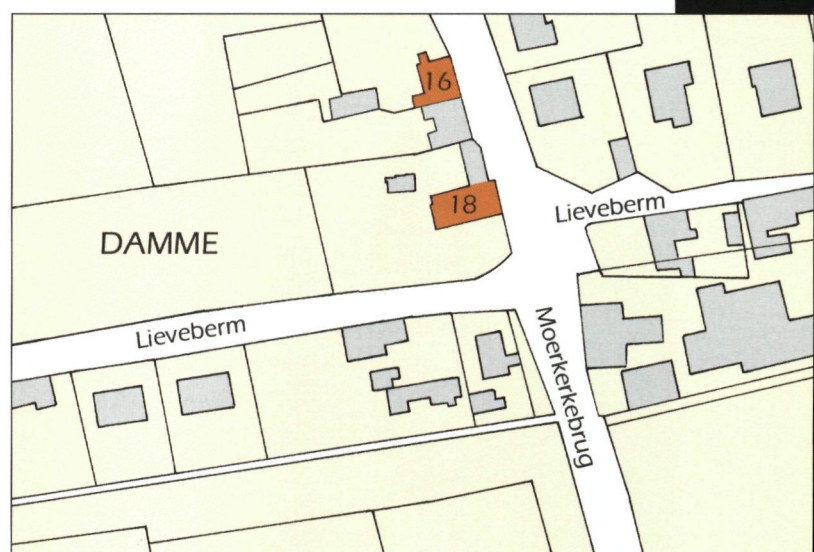
ca. 1872 de Lieve opgevuld werd; een bakstenen boogbrug gedateerd “ANNO 1756” die de straat Konduitput over een restant van het Zuid-over-de-Lieve-Geleed leidt, blijft herinneren aan de vroegere situatie (36). Meer stroomafwaarts is in Moerkerke een tweede belangrijk knooppunt langs het kanaal te vinden, nl. de Moerkerkebrug, die de (Moerkerke)brugstraat over het kanaal leidde en daarmee lang de enige toegang tot de dorpskern vanuit het zuiden was. De “*Moerkerke brugge*” wordt vanaf ca. 1450 in schriftelijke bronnen vermeld en verwijst ook naar het gehucht dat rond dit knooppunt ontstond (37). Landmeter Gilliodts meet voor een overzichtskaart die hij maakte in 1751, ook de cluster woningen rondom de brug op (38). De kern van het gehucht bestaat volgens de kaart uit de herbergen “*De Croone*” die er sinds 1496 was, en de “*Drije Coningen*”, beide aan de oostkant van de brug. Op de noordwestelijke hoek staan twee parallelle rechthoekige volumes op een langwerpige perceel; langwerpige woningen met de nok evenwijdig met het kanaal kijken uit op de zuidelijke berm. De kaart van Ferraris (1771-1778) leert dat alle percelen in vergelijking met 1751 grosso modo gelijk bleven, met uitzondering van het perceel ten noordwesten dat meer en anders gesitueerde bouwvolumes heeft. Het Primitief Kadasterplan (ca. 1835) en een mutatieschets uit 1876 laten zien dat perceelsverdeling en bebouwing rond de Moerkerkebrug gedurende de 19de eeuw nauwelijks is gewijzigd, opnieuw met een markante wijziging van het noordwestelijke perceel, dat een haakse aanbouw ten noorden kreeg (39).

▼
De Lieveberm: de gedempte Lieve in Moerkerke (Cel Monumenten en Landschappen West-Vlaanderen, Fotoarchief)

▲ De kern van de wijk Moerkerkebrug in 1751, opgemeten door landmeter P. Gilliodts. Verzameling kaarten en plannen Mestdagh, nr. 948 (© RAB, foto P. Santy)

▲ De huidige bebouwing rond de Moerkerkebrug, met aanduiding van hoofdvolume en percelenvorm van de 18de-eeuwse woning op Moerkerkebrugstraat nr. 18 (© VIOE, Tekening M. Van Meenen)

Verrassend is dat de structuur anno 2006 ook nog grotendeels herkenbaar is, ondanks het feit dat de Lieve is gedempt en de Moerkerkebrug daardoor is verdwenen. Tussen de voormalige Moerkerkebrug en de Vissersstraat tekent de gedempte Lieve zich duidelijk af als een dieper liggende strook gras ten noorden van de weg, die daar terecht Lieveberm heet. Van de 18de-eeuwse woningen rond de brug bleven alle hoofdvolumes bewaard, met uitzondering van “*De Croone*” die door een totaal anders ingebrachte nieuwbouw werd vervangen. De huizen die zich nu langs de Lieveberm bevinden zijn nog steeds losstaande woningen in een langwerpige tuin, met de nok van het zadeldak evenwijdig met de straat. De hoofdvolumes van de voormalige herberg “*Drije Coningen*”, en van de twee woningen ten noordwesten van de brug zijn nog duidelijk herkenbaar (Moerkerkebrugstraat nrs. 16 en 18). De hoekwoning op nr. 18 springt daarbij meteen in het oog, en blijkt zelfs vrijwel intact tot ons gekomen. De twee andere woningen zijn dermate aangepast door nieuwe parement- en interieurafwerking, dat ze niet meer als 18de-eeuws afleesbaar zijn.

De woning op nr. 18 is gelegen ten noordwesten van de vroegere Moerkerkebrug, op het sinds de 18de eeuw gehandhaafde langwerpige perceel met moestuin en boomgaard langs het kanaal de Lieve, waarnaar de voorgevel is gericht. Jaarankers in de zijgevel aan de Moerkerkebrugstraat dateren het

hoofdvolume van “1773”, wat overeenkomt met de nieuwe situatie die we op de Ferrariskaart aflezen. Het betreft een rechthoekig bakstenen volume van één bouwlaag en vier traveeën onder een mansardedak met aandaken en muurvlchtingen, een dakvorm die typisch 18de-eeuws is. Andere authentieke elementen zijn onder meer de deuren – sommige opgeklampt, andere met panelen – en de schouwen met geprofileerde schouwbalken geflankeerd door muurvaste kasten. De rechthoekige muuropeningen bevatten origineel schrijnwerk, de vensters zijn beluikt, in de tweede travee van de voorgevel zit de voordeur met twee arduinen treden en een gedeeld bovenlicht. Ten westen en ten noorden van het 18de-eeuwse huis sluiten lagere bakstenen volumes onder zadeldak aan, blijkens de aanduiding op het Primitief kadasterplan allebei eind-18de- of begin-19de-eeuws; het noordelijke gedeelte bevat een zomerkeuken en bakhuis, ten westen zijn de stallen.

De Heren van Oostkerke langs de Spegelsweg

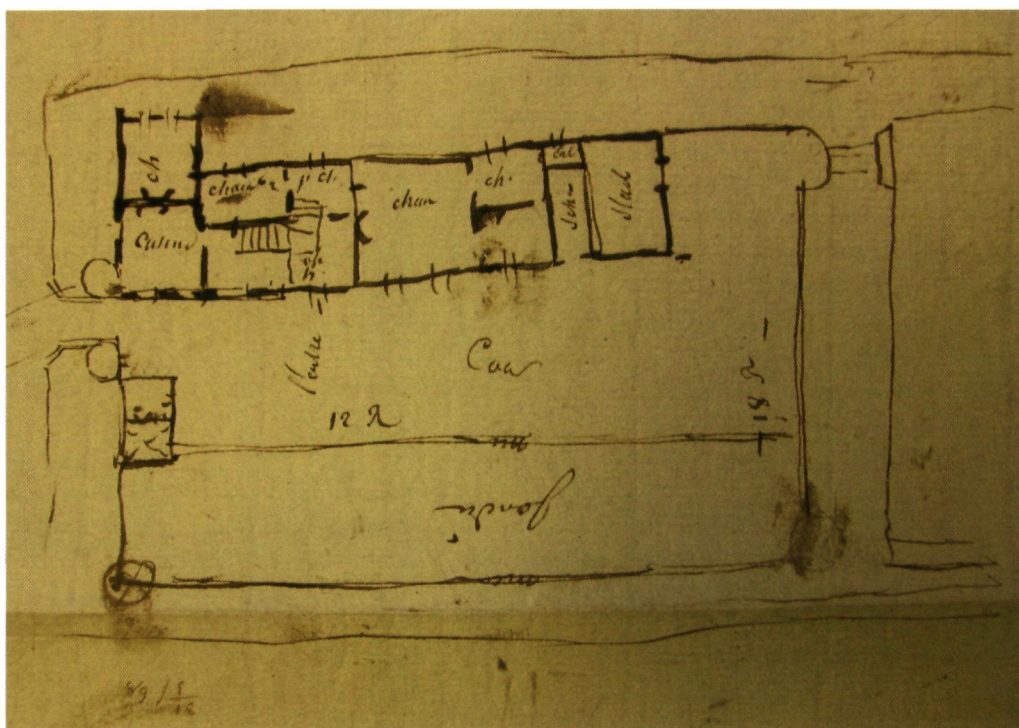
Voor de inventaris van deelgemeente Oostkerke maakten we dankbaar gebruik van het werk van de actieve heemkundige kring Sint-Guthago, die zowel in zijn tijdschrift “Rond de Poldertorens” als in zelfstandige publicaties aandacht schonk aan het bouwkundig erfgoed van de gemeente. René De Keyser was voor ons werk de belangrijkste auteur, vnl. met betrekking tot het Kasteel van Oostkerke (40). Jarenlang archivalisch onderzoek stelde De

Keyser in staat dit kasteel te situeren binnen de geschiedenis van de streek. Wij willen in deze bijdrage de belangrijkste conclusies van deze studie toelichten, aangevuld met een typering van de uitzonderlijke erfgoedwaarde van het huidige domein, dat zijn sporen uit het verleden op een opmerkelijke manier inbedde in een hedendaagse, midden-20ste-eeuwse vorm.

Het Kasteel van Oostkerke is een prachtig kasteeldomein palend aan de zuidelijke rand van de dorpskern van Oostkerke. Het kasteel gaat terug op de historische residentie van de Heren van Oostkerke, gelegen langs de Spegelweg. De huidige Spegelweg is een onverhard voetpad in Oostkerke, tussen de Zuidbroekstraat en de Damse Vaart, maar maakt deel uit van een veel langer bijna kaarsrecht tracé, dat start ten noordoosten van Sijsele op de Antwerpse Heerweg (huidige Minneweg), om daarna de dorpskernen van Vivenkappelle en Damme aan de oostkant te passeren (nu Hulsterlo), en te eindigen net ten noorden van het Kasteel van Oostkerke, met een korte vertakking tot aan de westtoren van de Sint-Kwintenskerk, en uiteindelijk doodlopend op de Zuidbroekstraat. Dit tracé is één van de oudst gekende schapenwegen door de polderstreek en wordt voor het eerst bij naam genoemd in een document van 1268 (41). De Keyser ontdekte een schetskaartje in de verzameling Mestdagh dat hem in staat stelde om een onvermoede link te maken tussen de Heren van Oostkerke en deze oude

▲ De toegang tot het Kasteel van Oostkerke, gemarkeerd door de ronde torens en de brug over de walgracht (foto O. Pauwels, 2006)

► Een gedetailleerde schets van de gebouwen op het neerhof van het Kasteel van Oostkerke in 1815. Ommelopers Mestdagh, nr. 709 (© RAB, foto P. Santy)

◀ De tuin van het Kasteel van Oostkerke werd aangelegd door Mien Ruys. Een populierendreef leidt naar de oude molen en zorgt voor een sublieme perspectiefwerking (Cel Monumenten en Landschappen West-Vlaanderen, Foto-archief)

schaapsweg (42). Het betreft een kaartje uit de 17de of 18de eeuw dat het tracé van de Spiegelsweg laat doorlopen voorbij de Zuidbroekstraat naar het noorden toe, tot aan de molen aan de Eienbroekstraat (43). Op alle andere kaarten van de streek leek de schapenweg dood te lopen, maar deze schets laat zien dat het tracé verder liep naar het noorden toe, via een stukje “*landwech*” dat in de loop der tijden gesupprimeerd of “*verdonckert*” werd. Vanaf dat punt is het oorspronkelijke tracé verder te volgen via de Eienbroekstraat over de Eienbrug noordelijk via de huidige kronkelende Stropuitstraat eindigend op de Heernisstraat. Bij nader inzien blijkt dat de weg vier belangrijke eigendommen van de Heren van Oostkerke verbindt met hun kasteel in Oostkerke: het domein Spermalie op Sijsele, het landgoed Bonem tussen Damme en Vivenkapelle; de molen van Oostkerke en tenslotte de gronden in de heernis van de Sint-Pietersabdij op Oostkerke (44). Wellicht bezat de familie van Oostkerke in de Middeleeuwen tussen Oostkerke en Sijsele een gesloten domein, waarbij de Spiegelsweg de verschillende goederen verbond.

Vanaf de 10de-11de eeuw is wellicht een houten woontoren op de site van het Kasteel van Oostkerke aanwezig, die in de 13de eeuw door een bakstenen donjon wordt vervangen. In de 14de eeuw bouwt de familie van Oostkerke haar residentie uit tot een domein met opperhof-neerhof-structuur. Rond de donjon wordt een trapeziumvormig neerhof aangelegd, met een toegang in de noordoostelijke hoek die door twee ronde torens is geflankeerd. Een brug verbindt het met het zuidelijke opperhof, waarop het nieuwe kasteel staat, omringd door wallen en indrukwekkende muren met drie hoektorens. Gedurende de 16de en 17de eeuw vervallen de gebouwen zodanig, dat het kasteel ca. 1700 volledig wordt afgebroken. Op een kaart van 1765 is de samenstelling van het Hof van Oostkerke duidelijk afleesbaar: het opperhof wordt als boomgaard gebruikt, het neerhof is door een muur in twee gedeelten en bevat in de westelijke helft behalve de twee ronde toegangstorens, een kleine hovenierswoning en een langwerpig volume dat van de oude hoeve overbleef, samen “*t Casteel*” genoemd (45). Andere 18de- en begin-19de-eeuwse kaarten laten zien dat het gedeelte ten oosten van de muur als tuin is ingericht en dat ook de 14de-eeuwse duiventoren is bewaard, cf. een heel interessante schets van 1815 uit de collectie Mestdagh die ook de indeling van de gebouwen weergeeft (46). Na de openbare verkoping door de Franse Revolutie, wordt het domein in de 19de eeuw verpacht als landbouwuitbating,

onder meer aan Bernard Mestdagh die in 1854 de toelating krijgt een molen op te richten ten noorden van het domein, langs de Zuidbroekstraat (47). De 20ste-eeuwse eigenaars van het domein gaan de gebouwen na eeuwen opnieuw in ere herstellen als eigen woning, en besteden allemaal ook aandacht aan de omliggende tuin. Het is de familie van der Elst, eigenaar van het domein vanaf 1937, die erin slaagt het domein zijn prestigieuze, representatieve karakter terug te schenken. Baron Joseph van der Elst geeft de Brugse architect Luc Viérin de opdracht om de overgebleven gebouwen op het neerhof tot een pittoreske, comfortabele woning te verbouwen.

Op initiatief van zijn echtgenote Allison Campbell Roebing wordt de tuin van het kasteel, samen met het vroegere opperhof en de omliggende gronden, ingericht tot kasteeltuin. Voor de ontwerpen spreekt zij de internationaal geroemde Nederlandse tuinarchitecte Mien Ruys (1904-1999) aan. Opdrachtgever en architecte laten zich inspireren door de gave, naar de Middeleeuwen van de Vlaamse Primitieven refererende omgeving en integreren alle aanwezige historische elementen op het domein in een allesomvattend tuinontwerp, dat internationale erkenning geniet (48). Ten westen van het gebouw wordt reeds in de 18de eeuw een bakstenen muur gebouwd om een binnenkoer af te scheiden van een lager gelegen tuin; op die binnentuin laat de begin-20ste-eeuwse eigenaar Van der Borgt een ratelpopulier planten. Deze elementen worden in het ontwerp geïntegreerd; de binnenkoer zal zelfs het vertrekpunt van het ontwerp betekenen, van waaruit prachtige dieptezichten zijn waar te nemen. Het opperhof en het neerhof, waarvan baron van der Elst meteen na de aankoop van het domein de walgrachten laat herstellen, was in de 14de eeuw door een ringmuur afgeschermd. Onder impuls van Mien Ruys gaat men de sporen van de muren opzoeken en met moeffen opmetselen tot op niveau van de begane grond, inclusief de cirkelvormige funderingen van de hoektorens van het opperhof en van de duiventoren op de noordwestelijke hoek van het neerhof. Deze structuren worden gebruikt als wandelpaden, die de bezoeker van de tuin langs de verschillende entiteiten binnen het tuinontwerp leidt. Baron van der Elst koopt in de jaren 1940 de weilanden aan rond het domein, onder meer de percelen ten noorden van het kasteel, tot aan de Zuidbroekstraat, met inbegrip van de oude molen, die binnen de tuin de functie van uitkijktoren en luxueus tuinpaviljoen krijgt. De molen wordt door een monumentale rij populieren met het neerhof

verbonden, wat voor een uitzonderlijk sterke perspectiefwerking zorgt. Van der Elst laat in functie van deze perspectiefwerking de Spegelweg recht-trekken, waardoor het laatste stukje tot aan de Zuidbroekstraat nu niet meer de kronkel vertoont waarop De Keyser zijn eerder besproken conclusies baseert; op officiële kadasterdocumenten is deze in-greep niet te traceren.

Het Oosthof aan de Krinkeldijk in Oostkerke

De Krinkeldijk is een kronkelende, met populieren en knotwilgen afgezoomde dijk, die zijn verhevenheid tegenover het omliggende landschap heeft be-waard. Hij maakt deel uit van een dijkgordel die in de tweede helft van de 11de eeuw wordt aange-legd om de streek te beschermen tegen overstro-mingen vanuit het Zwin. De dijk vormt de grens tussen enerzijds Oudland en anderzijds Middelland en Nieuwland: in Oostkerke is met het blote oog waar te nemen dat de ten noordwesten van de dijk liggende Oudlandpolders lager liggen dan de jongere, oostelijke Middelland- en Nieuwlandpolders. Ten oosten van het dorp van Oostkerke vormt de Krinkeldijk een halfcirkelvormige boog, vermoede-lijk een zgn. "wiel" of een nieuw stuk dijk dat in een brede boog rond een bres in de dijk is opgeworpen. Net ten westen van deze boog, aan de noordweste-lijke kant van de Krinkeldijk, staan anno 2006 drie

hoeves, waarvan nr. 1 het prachtige 18de-eeuwse Oosthof is. De naam van de hoeve zou in relatie tot het "*Westhof*" (Zuidbroekstraat nr. 4) staan, en de ligging van beide hoeves aangeven ten opzichte van het Kasteel van Oostkerke (49).

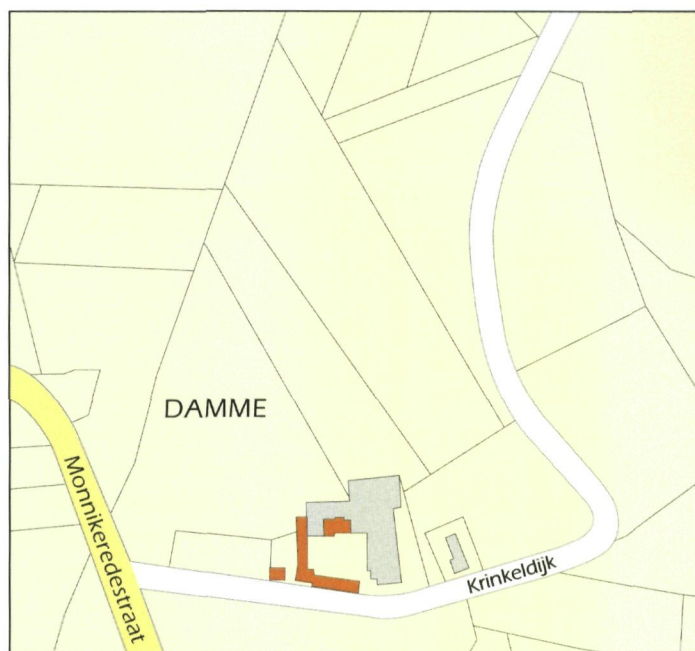
De bouwgeschiedenis van de hoeve is voor een groot stuk in situ af te lezen, want de belangrijkste gebouwen zijn met een jaartal gedateerd: de linker-zijpuntgevel van het langs de straat gelegen laaghuis draagt het jaartal "1710", de rechterzijpuntgevel van de aan straatzijde aansluitende stalvleugel is met jaarankers "1715" gedateerd, het bakhuis heeft een gevelsteen van "1784", jaarankers op de schuur tonen het bouwjaar "1882". De literatuur leert echter dat de geschiedenis van het Oosthof verder dan de 18de eeuw teruggaat (50). De gekende gege-vens over de bouwgeschiedenis van het Oosthof kunnen vervolledigd worden door onderzoek in Rijksarchief en kadaster. De eerste conclusie is dat de hoeve niet langs de Krinkeldijk ligt, maar langs de "*kercke straete loopende naer den dijck boven*", een verbindingsstuk tussen de Lembeekse Weg (nu de Monnikeredestraat) en de eigenlijke Krinkeldijk. Omdat het westelijke stuk van de Krinkeldijk werd geëgaliseerd (stippellijnen op de kaarten), kreeg de ongeveer parallelle Kerkstraat in de loop der tijden de foutieve naam Krinkeldijk. Dit is heel duidelijk af te lezen op een 18de-eeuwse kaart die het volle-

◀ Het Oosthof aan de Krinkeldijk. Het L-vormige volume van het boerenhuis heeft wellicht een 17de-eeuwse kern, hoewel de zijpuntgevel het jaartal 1710 draagt (foto O. Pauwels, 2005)

▲ Het Oosthof in 1689, met perceelsvorm en samenstelling van het boerenhuis die vergelijkbaar zijn met de huidige situatie. Fonds Watering van Blankenberge, nr. 1096. (© RAB, foto P. Santy)

▲ Kadasterplannetje van het Oosthof, met aanduiding van de gebouwen met oude kern. Let op de driehoekige perceelsvorm die sinds de 17de eeuw ongewijzigd bleef (© VIOE, Tekening M. Van Meenen)

dige verloop van de Krinkeldijk in Oostkerke en Hoeke weergeeft (51).

Uit het kaartmateriaal kan besloten worden dat de hoeve-uitbating minimaal tot de 16de eeuw opklimt; de hoeve is immers (schematisch) aangeduid op de kaart die Pieter Pourbus van het Brugse Vrije maakte in 1561-1571. Vrij concrete informatie over de hoeve is weer te vinden vanaf eind 17de eeuw: het *Fonds Watering van Blankenberge* in het Rijksarchief in Brugge bewaart een 18de-eeuwse kopie van een kaart van 1698 (52). De tekenaar geeft de gebouwen weer in vogelperspectief: op een groot driehoekig perceel aan de straat wordt een erf afgespannen waarop een L-vormig volume wordt gesuggereerd van boerenhuis met haaks aansluitende stallen, ten noordoosten daarvan twee losse bedrijfsgebouwen, wellicht schuur en open houten wagenhuis; aan het huis paalt een “hoveniershof” of moestuin. Opvallend is de gelijkenis met enerzijds de hedendaagse perceelsvormen, waarbij ook de moestuin is bestendig, en anderzijds het exterieur van het huidige hoofdvolume van de boerderij (boerenhuis met haakse stal), waaruit voorzichtig kan afgeleid worden dat de 18de-eeuwse datering “1710” op het woonhuis misschien eerder op aanpassingen dan op volledige heropbouw wijzen. Gegevens in het interieur kunnen ons hier niet bij helpen, aangezien de woning werd gemoderniseerd.

De aan de straatkant aansluitende stal uit 1715 is onaangeroerd gebleven met uitzondering van de recente heropbouw van de beschadigde oostelijke zijpuntgevel. Het jaartal “1784” op het bakhuis wijst wellicht op een uitbreiding of aanpassing van het op oudere kaarten aangeduide gebouwtje op die plaats. Kaartmateriaal toont aan dat midden 18de eeuw een ruime schuur wordt gebouwd, die in 1882 door een nieuwe lenteschuur wordt vervangen, cf. jaarankers en bevestiging door het kadaster in 1886 (53). In het vierde kwart van de 20ste eeuw worden achter de bestaande hoevegebouwen nieuwe loodsen opgetrokken.

17de-eeuwse authenticiteit op het domein Rijckevelde in Sijsele

Rijckevelde is een domeinbos van 131 ha groot dat gelegen is in de zuidwestelijke hoek van Sijsele, verder lopend op grondgebied van Brugge en Oedelem. Het historische belang van dit historische bosdomein is nauwelijks te onderschatten. Het is één van de oudste heerlijke domeinen in de geschiedenis van Sijsele en is een erg belangrijke getuige van de landschapsgeschiedenis in de zandstreek (54). De monumentale gekasseide toegangsdreef tot het domein geeft uit op een neogotisch kasteeltje dat in het eerste kwart van de 20ste eeuw binnen het bestaande drevenpatroon werd inge-

plant in opdracht van Raphaël Gillès de Pélichy uit Izegem, die het historische landhuis dat zich op het domein bevond, niet comfortabel genoeg achtte om er de zomermaanden door te brengen (55). Jammer genoeg zijn de bestanden die deze familie deponeerde in het Rijksarchief nog niet ontsloten door een inventaris; wellicht zijn hierin nieuwe gegevens te vinden betreffende het domein in Sijsele (56). Ten noordwesten van het neogotische kasteel, tegen de westgrens van het domein, vinden we de historische bebouwing van Rijckevelde terug, bestaande uit een landhuis met aanpalende hoeve. In tegenstelling tot de aandacht voor het landschapshistorische aspect van het domein, kreeg het bouwkundige erfgoed nauwelijks aandacht in de literatuur. Hoewel er in de weinige beschikbare artikelen van wordt uitgegaan dat de huidige gebouwen de historische kern vormen van het domein, werd tot op heden nooit wetenschappelijk onder-

zoek gepubliceerd hieromtrent. Het onmiddellijk beschikbare kaartmateriaal in de archieven laat ons hier in de steek: het was niet voldoende om uitsluitend te geven over de oorsprong en evolutie van de gebouwen (57). Verwaarlozing en respectloze aanpassingen voor nieuwe functies tastten de architectuurhistorische waarde van dit erfgoed aan. Wij konden ons van het oorspronkelijke uitzicht van het totaal gestripte landhuis enkel een beeld vormen via de nota's die H. Gerard opmaakte tijdens de aanpassingen in functie van het "*Centrum voor Europese en Internationale Vorming*" dat sinds de jaren 1960 in landhuis en kasteel huist. De ruïne van de hoeve bewaart wel nog opmerkelijke authentieke gegevens die ons wijzen op de ouderdom en het prestige van het gebouw (58).

Archeologische vondsten laten vermoeden dat in de prehistorie menselijke aanwezigheid is in dit ge-

▼
Het historische landhuis en bijhorende neerhof op het kasteeldomein Rijckevelde in Sijsele. (foto O. Pauwels, 2006)

► De erfgel van het 17de-eeuwse boerenhuis van Rijkevelde (foto O. Pauwels, 2005)

bied. Door de sterke bevolkingstoename vanaf de 12de-13de eeuw, is men gedwongen de ontginningen op het grondgebied van Sijsele sterk uit te breiden, met o.m. het “*Goed Ryckvelde*” als nieuwe ontginningshoeve. In de Middeleeuwen wordt het omwalde goed tot kasteeldomein uitgebouwd. Vanaf de 16de eeuw zijn er duidelijke aanwijzingen voor de aanwezigheid van de gebouwen die de kern vormen van de huidige landhuis- en hoevegebouwen. Op kaart van het Brugse Vrije van Pieter Pourbus (1561-1571), wordt ‘*Ryckvelde*’ weergegeven als een opperhof-neerhof-site met dubbele omwalling. Op het opperhof staat een torenvormige constructie getekend, op het neerhof ten zuiden daarvan enkele losse gebouwen. De opvallende torenconstructie blijft gehandhaafd op later kaartmateriaal en vormt wellicht de kern van de nog steeds aanwezige toren van het landhuis. De in “1562” gedateerde renaissancestische schouwvragen van het landhuis, later gebruikt voor de inrichting van de rooksalon van het neogotische kasteel, bevestigen de minimaal 16de-eeuwse kern van het landhuis. In een kamer van het laaghuis van de huidige hoeve is eveneens een inkerving bewaard: een moerbalk draagt vier cijfers, waarvan één voor verwarring zorgt: sommige auteurs wagen zich aan de weinig

waarschijnlijke interpretatie “1291”, anderen lezen de cijfers als “1591”. Wij neigen naar een lezing als “1621”, i.e. de cijfers op hun kop, dit in navolging van de *Aanwijzende fotografische inventaris* (59), en in combinatie met enkele opvallende elementen in exterieur en vooral interieur van het boerenhuis. Elementen die volgens stijlkenmerken als (begin) 17de-eeuws kunnen getypeerd worden, zijn: de vlakke omlijsting met sluitstukken waarmee de rondboogdeur in het laaghuis is versierd, de graatgewelven met centrale zuil waarmee de kelder onder het drie bouwlagen tellende hooghuis is overwelfd, de traptoren met opmerkelijk fantasierijk uitgewerkte trompen, de sporen van een buitenlatrine naast die traptoren; tenslotte is de balksleutel van de moerbalk in het laaghuis die het opvallende jaartal draagt, versierd met kruismotief, tandfries en peerkraalmotief, volgens het Restauratievademecum een typische luxueuze begin-17de-eeuwse afwerking (60). Vermoedelijk vond in de 17de eeuw een heropbouw of grondige herinrichting plaats van de oudere, reeds op de kaart van Pourbus afgebeelde hoeve.

Op de Ferrariskaart (1771-1778) wordt het gebied getekend met weide-, akker- en bosgronden, uitge-

breid als gevolg van de bebossing van meersen en velden vanaf de 18de eeuw. “*Chateau de Rickevelde*” is weergegeven als een rechthoekig volume met ten zuidoosten twee neerhofgebouwen (huis en haakse schuur), samen op een vierkant omwald terrein, met ten oosten een vierkant omwalde tuin. In vergelijking met de 16de-eeuwse kaart van Pourbus is het zuidelijk gelegen omwalde deel verdwenen; het noordelijke opperhof lijkt in twee gedeeld met centrale gracht. Het Primitief Kadasterplan (1834) geeft dezelfde situatie weer, en laat tevens een restant van de zuidelijk oorspronkelijk verder lopende omwalling zien. Het landhuis staat in de noordwestelijke hoek van het vierkant omwalde erf. Een koetshuis sluit ten noorden aan bij de hoevegebouwen. De 18de-eeuwse situatie van de hoeve is bestendig: een lange vleugel boerenhuis-stal ten zuiden van het landhuis, met haaks op de stal, de schuur. In 1884 registreert het kadaster grote wijzigingen (61): het westelijke deel van de wallen wordt volledig gedempt, buiten de grenzen van de vroegere walgrachten worden bakhuis (zuid) en wagenhuis (zuidoost) toegevoegd. Stal en schuur lijken op de schetsen behouden; op basis van de sterke gelijkens van baksteen met bak- en wagenhuis, kan evenwel vermoed worden dat deze ook werden vervangen in 1884. Bij de bouw van het neogotische zomerkasteel in 1909, worden de resten van de omwalling van de historische landhuis-hoeve-site gebruikt als basis voor een onregelmatige vijver ten zuiden van het kasteeltje, volledig passend in een romantische tuinaanleg.

Een Béthune-kapel buiten Vivenkapelle?

Langs de Weststraat in Moerkerke, een honderd meter buiten de grenzen van het beschermde neogotische kerkdorp van Vivenkapelle bevindt zich één van de tientallen Mariakapellen die de gemeente Damme rijk is. Een koppeling van gegevens uit literatuur- en kadasteronderzoek doet ons vermoeden dat deze kapel een ontwerp is van de toonaangevende neogotische baron Jean-Baptiste de Béthune (1821-1894), net als het nabijgelegen complex van Vivenkapelle.

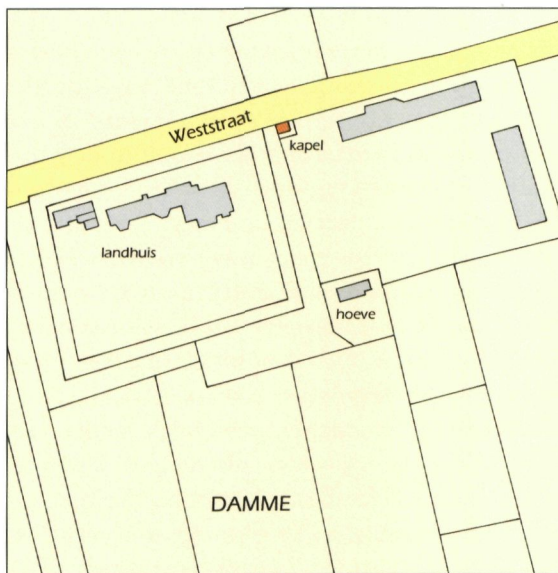
De Weststraat in Moerkerke maakt deel uit van een belangrijke historische oost-west-verbindingsweg tussen dorpen op de grens van de zand- en de polderstreek. Langs deze “Middelen Brugghe Wegh” bezit de Brugse familie Verhulst sinds 1775 een buitengoed met een landhuis op een vierkant omwalde site en een bijhorende hoeve ten westen. In het begin van de 19de eeuw laat de familie een wegkapel bouwen aan de ingang van de dreef naar het

achter liggend park (62). Een honderdtal meter ten oosten van het familiedomein is het gehucht Vivenkapelle gelegen, ontstaan rond een kapel die Hendrik Braderic ca. 1349 liet bouwen op het kruispunt van twee belangrijke wegen in de parochie Sint-Kruis. De kapel heeft een bewogen geschiedenis en wordt na de Franse Revolutie als schuur gebruikt. Als rijke en erg vrome katholiek wil Philip Verhulst een eind stellen aan de ‘ontheiliging’ van de middeleeuwse kapel. Op een openbare verkoping in 1827 kan hij de vervallen kapel en de omliggende gronden aankopen, waarna hij ze in ere herstelt. Gaandeweg groeit bij de familie Verhulst de idee voor de verdere uitbouw van Vivenkapelle tot een zelfstandige parochie. Na de dood van hun Philip Verhulst in 1858, zetten dochters Elisa en Coralie Verhulst zijn levenswerk voort: de realisatie van een kerkdorp met kerk, pastorie en broeder- en zusterklooster met aansluitende scholen. Jean-Baptiste de Béthune wordt als leidinggevend architect aangesteld voor het volledige ensemble (63). Elisa Verhulst volgt de werken nauwgezet op en voert een drukke, uiterst gedetailleerde briefwisseling met de Béthune over de werkzaamheden (64). De site Vivenkapelle is door baron de Béthune uitgewerkt als een zeldzaam homogeen geheel, een ‘Gesamtkunstwerk’ dat geldt als één van zijn meesterwerken. Tussen 1861 en 1867 wordt het onooglijke dorpje omgetoverd tot een prestigieus kerkdorp met heel modieuze, neogotische gebouwen. In de jaren 1870 wordt werk gemaakt van alle details die het ensemble compleet maken, zoals binnenafwerking, meubilair, ommegangkapelletjes in de kerktuin enz.

▼
De neogotische kapel die Elisa Verhulst liet optrekken op het familiedomein in Moerkerke, vlakbij Vivenkapelle (foto O. Pauwels, 2006)

► Kadasterplannetje van het domein dat sinds de 18de eeuw buitenverblijf was van de Brugse familie Verhulst, met landhuis, hoeve en kapel
(© VIOE, Tekening M. Van Meenen)

De familie Verhulst had voor ogen om de woningen in het dorp ook stelselmatig in een aansluitende neogotische baksteenstijl op te laten richten. Voor sommige huizen werd inderdaad voor een neogotische inspiratie gekozen, echter nooit in die mate als verhoopt door de familie Verhulst. Voorbeelden van woningen die kort na de bouw van het neogotische ensemble in een aansluitende stijl werden gerealiseerd zijn de kosterwoning uit 1870 en drie naast elkaar gelegen burgerhuizen tegenover de kerk. Het spreekt vanzelf dat Elisa Verhulst voor de Sint-Lucasneogotiek kiest als ze de kapel bij de ingang van het landgoed laat heroprichten. Deze nieuwe constructie wordt in het kadaster geregistreerd in 1887; uit de legger blijkt dat dit een regularisatie is van werken die reeds meer dan drie jaar eerder uitgevoerd werden (65). R. Boterberghe vond in de archieven van de kerkfabriek dat het kapelletje in 1870 werd gebouwd (66). De kapel wordt in de beschikbare literatuur niet tot het oeuvre van de Béthune gerekend. Toch durven wij, gezien het intensieve, langdurige contact tussen opdrachtgever Elisa Verhulst en Jean-Baptiste de Béthune, en gezien het enthousiasme en de enorme zin voor detail waarmee de Béthune jarenlang aan het nabijgelegen complex in Vivenkapelle werkte, besluiten dat de Béthune ook het ontwerp leverde voor deze neogotische kapel. Het ontbreken van een signering op of in de kapel hoeft niet te verwonderen, daar de Béthune op geen enkele architecturale realisatie zijn naam achterliet (67). Verder onderzoek in het archief van de Béthune in Marke kan wellicht uitsluitsel geven.

BESLUIT

In deze bijdrage werden acht voorbeelden van landelijk erfgoed besproken, waarvoor het onderzoek in het archief van het kadaster en in de collecties historische kaarten in het Brugse Rijksarchief, relevante informatie leverde ter aanvulling van de op bouwfysische en stilistische kenmerken afgaande evaluatie. Voor hoeve "De Stamper" werd de opmerkelijke monumentale uitwerking van de hoevegebouwen verklaard door een ommeloper die de eigenaar-bouwheer van de boerderij prijs geeft, namelijk Abt Johannes Van der Stricht. Een 17de-eeuwse kaart toonde aan dat de als 18de-eeuws gedateerde sluiswachterwoning bij de Zwarte Sluis in Hoeke in kern een eeuw ouder is. In Lapscheure werd een belangrijke bijdrage geleverd aan de dorpsgeschiedenis, door het opmerkelijke 17de-eeuwse gebouw bij de kerk als pastorie te kunnen identificeren. Vergelijking van 18de-eeuws kaartmateriaal met de hedendaagse kadasterkaart toonde de continuïteit en herkenbaarheid aan van het gehucht rond de Moerkerkebrug over de Lieve. Wat Oostkerke betreft, bood een oude kaart een aanvulling op de geschiedenis van de polderstreek, door een oude schaapsweg te kunnen linken met de Heren van Oostkerke. Interessant aan deze site is tevens de samenhang tussen het hedendaagse ontwerp voor de kasteeltuin van Mien Ruys en de informatie die het historische kaartmateriaal levert. Onderzoek rond het "Oosthof" op de Krinkeldijk kon de bestaande en uit de 18de eeuw gedateerde gebouwen laten opklimmen tot de 17de eeuw en leverde tevens informatie op over de oorspronkelijke loop van de dijk. Voor het domein Rijckevelde konden bouwsporen de hiaten in het historische kaartonderzoek aanvullen en het huidige boerenhuis als 17de-eeuws dateren. Tenslotte kon een bescheiden aanvulling worden geleverd op het onderzoek rond de neogotische baron de Béthune, door een kapel op grondgebied Moerkerke te linken aan de geschiedenis van Vivenkapelle.

Elise Hooft werkt bij het Vlaams Instituut voor het Onroerend Erfgoed aan de inventarisatie van bouwkundig erfgoed.

Gonda Callaert is erfgoedconsulent bij AROHM, cel Monumenten en Landschappen West-Vlaanderen.

Pieter Santy is bouwhistoricus en werkt mee aan het inventarisproject in de cel Monumenten en Landschappen van West-Vlaanderen.

EINDNOTEN

- (1) <http://www.monument.vlaanderen.be>, klik op VIOE en dan op inventaris.
- (2) VAN DER HERTEN B. (red.), *Het Brugse Vrije in Beeld. De Grote Kaart geschilderd door Pieter Pourbus (1571) en gekopieerd door Pieter Claeissens (1601)*, Leuven, 1998, p. 7.
- (3) De kaart omvat een groot deel van het huidige West-Vlaanderen en een deel van Zeeuws-Vlaanderen.
- (4) VAN DER HERTEN B., (red.), *o.c.*, p. 41.
- (5) DANCKAERT L., *Ferraris: en man, een gebouw, twee kaarten*, in *M&L*, jg. 16, nr. 5, 1997, p. 11-17.
- (6) THOEN E., *Cartografie*, in ART J. (red.), *Hoe schrijf ik de geschiedenis van mijn gemeente?*, deel 3b hulpwetenschappen, Gent, 1996, p. 151.
- (7) CHARLES L., *Huizenonderzoek*, in ART J. (red.), *Hoe schrijf ik de geschiedenis van mijn gemeente*, deel 3b hulpwetenschappen, Gent, 1996, p. 307.
- (8) VANDERMAESEN M., *Bronnen voor de geschiedenis van West-Vlaanderen op het Rijksarchief te Brugge. Gekende en ongekende toegangen*, s.d., s.p., op <http://arch.arch.be/brugge.htm>. In West-Vlaanderen zijn twee Rijksarchieven: Brugge en Kortrijk.
- (9) VANDERMAESEN M., *o.c.*
- (10) Idem.
- (11) Idem.
- (12) CHARLES L., *o.c.*, p. 292-293.
- (13) Voor een volledig overzicht van het kadastraal onderzoek: VANDEN BILCKE R., *Het Belgisch kadaster*, in *Huizenonderzoek in Gent*, Gent, 1994, p. 81-94.
- (14) Met dank aan collega's Rob Vanschoubroek en Marc Van Meenen voor de kadastertekeningen en Hans Denis en Kris Vandenvorst voor de hulp bij de verwerking van het digitale kaartmateriaal.
- (15) DE FLOU K., *Woordenboek der toponymie van Westelyk Vlaanderen, Vlaamsch Artesië, het Land van den Hoek, de graafschappen Guines en Boulogne, en een gedeelte van het graafschap Ponthieu*, deel XV, Brugge, 1934, kolom 179-182, 185-186.
- (16) RAB, *Verzameling Omlopers Jonckheere*, nr. 1244¹(B): Ongedateerde kaart van bezittingen gelegen tussen Lieve en Zuiddijk, als bijlage in: Omloper van de watering van Stampershoek, (...), opgemaakt naar o.a. een omloper van Joris van der Sleke van 1528, door G. Pasma, 1664.
- (17) Een windroos situeert het noorden aan de linkerkant van het kaartblad.
- (18) RAB, *Verzameling kaarten en plannen Mestdagb*, nr. 286a: Figuratieve kaart van een hoeve en landerijen in watering van de Stampershoek, Noord-over-de-Lieve, Sint-Jobspolder, eigendom van abt Jan Van der Stricht, gemaakt door J.A. Laurenz, naar de landboeken van C.J. Bouüaert en J.B. Maelstaf uit 1760 (1763).
- (19) Deze panden behoren tot het belangrijkste beschermde erfgoed in de stadskern van Damme.
- (20) KAB, 207: *Mutatieschetsen*, Damme, 1861/45, 1941/2, 1986/2, 208: *Oorspronkelijk aanwijzende tabel*, artikel 139bis, 223: *Mutatiestaten*, 1861/346-347, 1941/26-27, 1986/63.
- (21) DEVLIEGHER L., *De Zwinstreek (Kunstpatrimonium van West-Vlaanderen*, deel 4), Tielt, 1970, p. 74-75.
- RAB, *Verzameling kaarten en plannen Mestdagb*, nr. 2194: Figuratieve kaart van de inname van gronden in de gemeente Westkapelle, voor de bouw van een nieuw kanaal, van het Isabellafort tot het kanaal van Sluis, gebouwd in 1785 door luitenant-kolonel de Brou, opgemaakt door de G.J. van het Brugse Vrije, F. d'Hauw (december 1790).
- (22) KERRINCKX H. e.a., *Project Grensoverschrijdend Krekengebied, deel 1: Landschap, relict en typologie*, Gent, 1995, p. 37 en 105.
- (23) RAB, *Verzameling kaarten en plannen*, nr. 481: Kaart met de omstreken van het fort Sint-Donaas, tussen de sluis van de watering van het Groot-Reigarsvliet en de stad Sluis (ca. 1630).
- (24) RAB, *Verzameling Omlopers Jonckheere*, nr. 1201 - 2: Kaartje van landerijen en waterlopen tussen Fort Sint-Donaas, Fort Sint-Frederik en hoeve Blauw huis (vermoedelijk 2de helft 17de E).
- (25) RAB, *Verzameling Omlopers Jonckheere*, nr. 1201 - 1: Kaartje van landerijen en waterlopen tussen het sluishuis en de hoeve Blauw huis (ca. 1664).
- (26) RAB, *Verzameling Kaarten en Plannen*, nr. 540: Kaart met het noorden van het Brugse Vrije vanaf de kust, tussen Blankenberge en het kanaal van Brugge naar Sluis bij het fort Sint-Donaas, 18de-eeuwse kopie naar François Verplancke (1715).
- (27) RAB, *Verzameling Kaarten en Plannen*, nr. 1304: Plan van de Zwarte Sluis (1791).
- (28) BALLEGEER J., *Gids voor de Zwinstreek*, Brugge, 1999, p. 53.
- (29) KAB, 207: *Mutatieschetsen*, Hoeke, 1926/3.
- (30) DEVLIEGHER L., *o.c.*, p. 128-129.
- (31) RAB, *Fonds Watering van Blankenberge*, nr. 935: Kaart van een hofstede gelegen te Lapscheure, in de watering van Sint-Jobspolder, gemaakt door J. Lobbrecht (1715).
- (32) RAB, *Verzameling Omlopers Jonckheere*, nr. 1194: Kaartje van het 16de begin van de watering van Sint-Jobspolder, als bijlage in: Omloper van de parochie Lapscheure, 1ste-46ste beloop, kopie opgemaakt naar François Verplancke van 1735 (18de eeuw).
- (33) RAB, *Verzameling kaarten en plannen Mestdagb*, nr. 655: Figuratieve kaart van een hoeve en landerijen in de watering van Sint-Jobspolder, eigendom van Ch. D'Hont, heer van Nieuwburgh, opgemaakt door G.J. van Hoonacker (november 1777).
- (34) RAB, *Verzameling kaarten en plannen Mestdagb*, nr. 666a: Figuratieve kaart van cijnslanderijen in de watering van Sint-Jobspolder (sectie 16), eigendom van de erfgenamen van Andries van den Broucke, opgemaakt door G.J. Donche (1784).
- (35) KAB, 207: *Mutatieschetsen*, Lapscheure, 1845/3, 1853/1, 1863/9, 1878/22, 1893/2, 1910/3, 1940/2, 1961/6; 223: *Mutatiestaten*, Lapscheure, 99-103 (1845), 31-32 (1853), 95-99 en 100 (1863), 172-173 (1878), 40-42 (1910).
- (36) DE FLOU K., *o.c.*, deel VIII, Brugge, 1928, kl. 204 en 205. en DEVLIEGHER L., *o.c.*, p. 131.
- (37) DE FLOU K., *o.c.*, deel X, Brugge, 1930, kl. 729-730.
- (38) RAB, *Verzameling kaarten en plannen Mestdagb*, nr. 948: Figuratieve kaart van een hoeve en landerijen in watering Noord-over-de-Lieve en watering Maldegemse Polder, eigendom van Jonker Jacques van Zuylen, gemaakt door P. Gilliodts, naar de kaart van J.A. Laurenz uit 1751 (eind 18de eeuw).

- (39) KAB, 207: *Mutatieschetsen*, Moerkerke, 1876/23.
- (40) Onder meer: DE KEYSER R., *Het kasteel van Oostkerke*, Oostkerke, 1984; DE KEYSER R., *Pieter Pourbus in verband met Oostkerke*, in *Rond de poldertorens*, jg. 26, nr. 4, 1984, p. 187-188; DE KEYSER R., *Dorpsmolen Oostkerke*, in *De kleine kroniek*, nr. 1, jg. 11, 2003, p. 896-897.
- (41) DE FLOU K., o.c., deel XV, Brugge, 1934, kl. 27-29.
- (42) DE KEYSER R., *Een verdwenen stuk van de Spiegelsweg te Oostkerke*, in *Rond de poldertorens*, jg. 26, nr. 2, 1984, p. 47-50.
- (43) RAB, *Ommelopers Mestdag* nr. 707: Ommeloper van de Kerkwating van Oostkerke, 17de of 18de eeuw.
- (44) De vijf punten langs dit tracé bleven door de eeuwen heen bewaard en worden besproken in de inventaris.
- (45) RAB, *Verzameling Kaarten en Plannen*, nr. 524: Kaart met de wating van 's Heer Baselishoek en de Kerkwating van Oostkerke, gemaakt door D. Segher, landmeter (1765).
- (46) RAB, *Ommelopers Mestdag*, nr. 709: schetsen kasteel van Oostkerke (1815).
- (47) KAB, 207: *Mutatieschetsen*, Oostkerke, 1855/2.
- (48) BEERNAERT B. en CARDINAEL P., *Een tuin is meer dan er staat*, brochure OMD 2002, Gent, 2002.
GABRIEL J.-P., *De finesse van de Vlaamse meesters*, in Knack.
- (49) Met dank aan de huidige eigenaars voor deze informatie.
- (50) DE KEYSER R., *Zo was Oostkerke*, s.l., s.d., s.p.
- (51) RAB, *Verzameling Kaarten en Plannen*, nr. 1535: Kaart van de polders in Oostkerke en Hoeke tussen de dijk van 's Heer Baselishoek, Zanddijk en Sluise vaart, opgemaakt door D. Segher (1764).
- (52) RAB, *Fonds Wating van Blankenberge*, nr. 1096: Kaart van een hofstede gelegen te Oostkerke, in de wating van 's Heer Baselishoek, gemaakt door D. Seghers (1758), kopie naar een kaart van Fr. Verplancke uit 1698.
- (53) KAB, 207: *Mutatieschetsen*, Oostkerke, 1865/9, 1886/19.
- (54) Onder meer: ADRIANSENS W. e.a., *Groen Brugge*, Brugge, 1987; DECLER K., *De heide en stuifzanden van Ryckeveld: natuur met grote N*, in *Arsbroek*, kring Hervé Stalpaert, jaarboek 7, 1990, p. 47-54; *Landschap atlas Vlaams Gewest*, atlas van de relicten van de traditionele landschappen Provincie West-Vlaanderen, kaartblad 13, Brugge; VAN REMOORTERE J., *Wandelen door Westvlaamse bossen*, Tielt, 1995; VERSTRAETE D., *De bewoning van Sijsele in de XVIIe eeuw*, in VAN DEN BON A., *1000 jaar Sijsele*, Brugge, 1976, p. 99-107; WINTEIN W., *Landschapsontwikkeling te Sijsele*, in *Bos en Beverveld*, jaarboek 1967, p. 9-41.
- (55) GERARD H., *Ryckeveld. Stukjes geschiedenis en weetjes over herenhuis en boerderij*, nota's 1970-2005.
- (56) VANDERMAESEN M., o.c.
- (57) Karel Dendooven voerde dit onderzoek in de archieven voor ons uit: DENDOOVEN K., *Archivalisch onderzoek betreffende het domein Rijckeveld*, onuitgegeven nota, 2004.
- (58) Met dank aan collega Dirk Van Eenhooge voor de begeleiding bij het aflezen van de sporen.
- (59) *Aanwijzende fotografische inventaris van de drie rechterlijke kantons Brugge*, Brussel, 1965, p. 430.
- (60) RIJKSDIENST VOOR MONUMENTENZORG ZEIST, *Restaurationevademecum*, 1986/5, *DOCblad Houtconstructie*, 24-3 en 25-2, p. 61-63.
- (61) KAB, 207: *Mutatieschetsen*, Sijsele, 1884/54.
- (62) BECELAERE A., *Geschiedenis van Onze Lieve Vrouwe van Viven. Heerlijkheid, kapel, wonderbeeld, proesdie, kerk, klooster, parochie*, Roeselare, 1901; BOTERBERGHE R., *Geschiedenis van het kerkdorp Vivenkapelle*, Vivenkapelle, 1985.
- (63) DE BETHUNE E., *Een neogotische droom in 't Oosten van Brugge*, in *Biekorf*, jg. 78, nrs. 9-12, 1978, p. 313-320.
DEVLIEGHER L. en BIERVLIET L., *Vivenkapelle. Een neogotisch kerkdorp in Vlaanderen*, in *Biekorf*, jg. 103, nrs. 9-12, p. 196-230.
GEVAERT E., *Le Baron Béthune et son oeuvre*, in *Bulletin des metiers d'art*, jg. 1, 1901, p. 5-14.
HELBIG J., *Le baron Béthune, Fondateur des écoles Saint-Luc*, Lille-Brugge, 1906.
VAN CLEVEN J. e.a., *Vivenkapelle op de vooravond van de restauratie*, tentoonstellingscatalogus van de vzw Bethunianum, 1980.
- (64) GOOSSENS M., *De Onze-Lieve-Vrouw-Geboorte en Heilige Philippuskerk te Vivenkapelle: de volmaakte neogotische dorpskerk*, in *M&L*, jg. 9, nr. 5, 1990, p. 38-51.
- (65) KAB, 207: *Mutatieschetsen*, Moerkerke, 1887/123, 223: *Staat, Moerkerke*, 1887, 598-600.
- (66) BOTERBERGHE R., o.c., 1985. VERNIEST R. e.a., *Damse kapellenroute*, Damme, 2004, kapel nr. 37.
- (67) Met dank aan collega Thomas Coomans voor geruststellend advies bij deze casus.

*Linda Wylleman, Patrick
Allegaert en Annemie Cailliau*

EEN GESLAAGDE HERBESTEMMING VAN HOSPITAAL VOOR GEESTESZIEKEN NAAR MUSEUM DR. GUISLAIN IN GENT

◀
Algemeen zicht
Dr. Guislaininstituut
Gent
(foto O. Pauwels)

Wanneer in 1857 de gebouwen van het Hospice pour hommes aliénés grotendeels afgewerkt zijn en de eerste geesteszieken er verpleegd worden, ziet de Gentse arts Joseph Guislain (1797-1860) zijn belangrijkste ambitie gerealiseerd. Gedurende heel zijn leven heeft hij zich immers ingespannen om het lot van geesteszieken te verbeteren. In de jaren 40 van de 19de eeuw kon hij de Gentse armenzorg en het stadsbestuur overtuigen om middelen vrij te maken voor een nieuw gebouw, geheel ingericht naar de therapeutische inzichten van die tijd. Het was ongetwijfeld

een prestigieus project voor die periode. Buiten de Brugse poort werd op een groot terrein, aan de vaart naar Brugge, voor het eerste maal in ons land een 'gesticht' gebouwd. Het werd gebouwd van 1853 tot 1876 naar ontwerp van ingenieur-architect Adolphe Pauli, en het werd uitgevoerd in een veelkleurige baksteenarchitectuur. Pauli heeft op een sublieme en unieke manier vorm geven aan de therapeutische visie van hygiëne en veiligheid, en door de stijl- en materiaalkeuze, en de inbreng van nieuwe materialen en technieken een complex gevormd dat inwerkt op het

gemoed van de patiënten, en dat hen rust en geluk brengt. De ambitie van Guislain en de jonge congregatie Broeders van Liefde onder impuls van kanunnik Triest, is om het lot van de geesteszieken te verbeteren, eindelijk een behandeling voor deze zieken in de praktijk te brengen en zelfs meer: de geestesziekte als een kwaal van de moderne tijd meer beheersbaar te maken.

HET PSYCHIATRISCH CENTRUM DR. J. GUISLAIN: EEN MODELTEHUIS VOOR GEESTESZIEKE MANNEN

“Un établissement pour aliénés ne peut être comparé ni à un hôpital, ni à une prison, ni à un dépôt d’incurables, ni à un bâtiment quelconque: il est unique en son genre”, zo stelt Joseph Guislain, initiatiefnemer en drijvende kracht achter dit project (1). Hij hekelt de barslechte opvang in de gestichten voor geesteszieken en ijvert voor de realisatie van echte tehuizen en een vernieuwde medische aanpak. Zijn principes publiceert hij onder meer in de *Traité sur l’aliénation mentale et sur les hospices des aliénés* van 1826, maar zijn belangrijkste werk is het driedelige *Leçons orales sur les phrénopathies* van 1852 (2). Hij bezoekt binnen- en buitenlandse krankzinnigengestichten en publiceert zijn ideeën en bedenkingen in een artikelenreeks (3). Sterk geïnteresseerd in architectuur, stoffeert hij deze publicaties met plattegronden voor het ideale krankzinnigentehuis. Op amper 31-jarige leeftijd wordt hij in 1828 hoofdgeneesheer van de Gentse krankzinnigengestichten en zeven jaar later hoogleraar.

▼ Alexianenklooster, verblijfplaats van de Gentse geesteszieken sinds 1827 (verz. Broeders van Liefde)

▲ Portret van Joseph Guislain (verz. Broeders van Liefde)

Aan de uiteindelijke realisatie van zijn ideaal tehuis gaan jaren van onderhandeling vooraf. In 1844 stelt de minister van justitie een commissie samen ter voorbereiding van de wet op de krankzinnigenzorg, die pas op 18 juni 1850 van kracht wordt. Deze commissie, waarvan Guislain deel uitmaakt, stelt voor om in België vier centrale inrichtingen op te richten. Onder andere Gent wordt als locatie gekozen. De Gentse Commissie voor burgerlijke godshuizen (4) heeft echter andere prioriteiten, zoals de vergroting van het hospitaal (5), en kan bovendien de realisatie van dit nieuwe tehuis niet alleen dragen. Ook de Kamer van volksvertegenwoordigers vindt de realisatie van vier centrale inrichtingen een te grote investering, en het hele project wordt uitgesteld.

Ondertussen verblijven de Gentse geesteszieken sinds 1827 in het alexianen- of celledoedersklooster aan de Oude Houtlei (6). Ze worden er dankzij de tussenkomst van kanunnik Triest verzorgd door de Broeders van Liefde. Guislain stelt vast dat er verbeteringen aan de gebouwen noodzakelijk zijn. De verbouwingen gaan echter niet door omwille van de hoge kostprijs en omdat men enkel door aanpassingen toch geen degelijk gesticht voor opvang en behandeling van geesteszieken kan realiseren. Tijdens de zitting van 31 mei 1845 neemt de

Nr. 138
Bijlage bij
M&L 25/2
maart-april
2006

BINNENKRANT

Literatuur

Jo Braeken

DE KEUZE VAN M&L

Ontwerp het onmogelijke

De wereld van architect Hendrik Wijdeveld (1885-1987)

Jean-Paul Baeten en Aaron Betsky
Rotterdam, Nai Uitgevers, 2006,
105 p., ISBN 90-5662-497-0

Eerste monografie over Hendrik Wijdeveld (1885-1987), de langstlevende architect en de grootste visionair uit de Nederlandse architectuurgeschiedenis, als publicatie bij de gelijknamige tentoonstelling in het NAI. Wijdeveld richtte het tijdschrift *Wendingen* op, het uithangbord van de Amsterdamse School, en ontwierp onder meer het Nederlandse Paviljoen op de Wereldtentoonstelling van 1930 in Antwerpen. De titel van dit fraai uitgegeven boek verwijst naar de utopische wereld van Wijdeveld die hier centraal staat, een vrije wereld die zich aan de cultuur wijdt en een alternatief biedt voor de chaotische moderne metropool, een totaaltheater waarin hij met een fantastische verbeeldingskracht zijn dromen kan ensceneren. De vele gereproduceerde tekeningen, gegroepeerd in een twaalf-tal thema's, roepen meeslepende beelden op van een stedeloze stad of een woest oerlandschap met snelwegen en enorme wolkenkrabbers, gigantische theaters, musea of een schacht naar het midden van de aarde. Twee essays situeren Wijdeveld's visie enerzijds in de internationale context van de moderne architectuur, en anderzijds in de geschiedenis van het utopische denken.

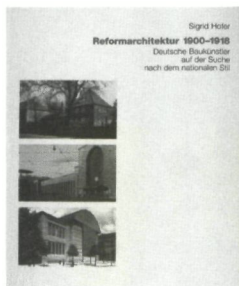
Reformarchitektur 1900-1918

Deutsche Baukünstler auf der Suche nach dem nationalen Stil

Sigrid Hofer

Stuttgart, Edition Axel Menges, 2005,
176 p., ISBN 3-936681-01-5

Studie over de eerste fase in de doorbraak van de moderne architectuur in Duitsland, die omstreeks 1900 inzette met een breed gedragen *Reform*-beweging, die architecten, kunstcritici, filosofen, filantropische en academische middens verenigde. Aanleiding was een diep ervaren crisis van de burgermaatschappij, die niet alleen de kunstproductie maar diverse facetten van het maatschappelijk bereik bedreigde. De architectuur kreeg de verheven opdracht af te rekenen met het falende stijlpluralisme van de voorbije eeuw, de maatschappij als een symbolische eenheid te benaderen, en het gelaat van de eigen tijd waardig vorm te geven door een nieuwe stijl, ook al werd ook hiervoor teruggegrepen naar het verleden. In een reeks korte inleidende essays wordt de 'Reform'-architectuur in al haar aspecten genalyseerd en in historische en maatschappelijke context geplaatst. Afzonderlijke artikels zijn gewijd aan de protagonisten die elk op hun manier een stempel op deze periode hebben gedrukt: het regionalisme in de woningbouw bij Heinrich Tessenow, de ontwikkeling van nieuwe typologieën bij Paul Bonatz, de 'Architektonische Raumidee' in de landhuizen van Paul Schultze-Naumburg, de architectuur van de grootstad bij Alfred Messel, de interpretatie van het 'Um 1800'-classicisme bij Paul Mebes en de verzinnebeelding van de bouwopgave bij Peter Behrens, en aan de toepassing van de *Reform*-ideeën in de woningbouw.

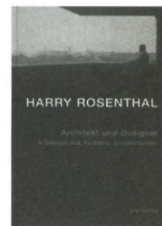
Harry Rosenthal

Architekt und Designer in Deutschland, Palästina, Gossbritannien

Sylvia Claus

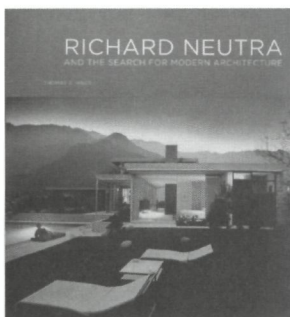
Zürich, gta Verlag, 2006, 272 p.,
ISBN 3-85676-156-X

Monografie over de Duitse architect Harry Rosenthal (1892-1966), die wegens zijn Joodse afkomst aan het begin van het Nazi-bewind zijn vaderland ontvluchtte, en een tweede loopbaan trachtte uit te bouwen eerst in Palestina en later in het Verenigd Koninkrijk, zonder evenwel zijn vruchtbare Duitse jaren nog te kunnen evenaren. Als gevolg van de diaspora raakte deze leerling van Hans Poelzig, die zich in 1922 als zelfstandig architect in Berlijn vestigde, in de vergetelheid. Nochtans geldt hij als één van de belangrijkste vertegenwoordigers van de moderne architectuur uit de jaren 1920 en de vroege jaren 1930 in Duitsland, al heeft van zijn oeuvre vrijwel niets de tijd doorstaan. De woning voor zijn broer uit 1923 geldt niet alleen als de eerste toepassing van het plat dak en de daktuin in de Berlijnse villabouw, maar vuurde ook het debat aan over de legitimiteit van het ambtelijke bouwtoezicht inzake esthetische kwesties. Rosenthal wordt gerekend tot de kringen van de Berliner Sezession, voor welke hij onder meer hij een kunstenaarskolonie ontwierp in Bad Saarow. Tot zijn veelvuldig gepubliceerde Duitse oeuvre behoren tal van landhuizen, vakantie-woningen en stijlvolle interieurs in Nieuwe Zakelijkheid, vooral voor de goeode Joodse burgerij of kunstenaars als Bruno Krauskopf en Stefan Zweig. De studie is opgevat als een nauwgezette reconstructie van leven en werk van de architect, zijn theoretische positionering en zijn betekenis, aangevuld met een commentariële oeuvre-catalogus.

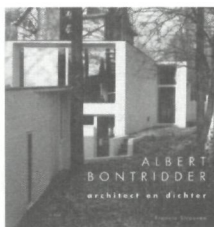
Richard Neutra
and the search for modern architecture
 Thomas S. Hines
 New York, Rizzoli, 2005, 352 p.,
 ISBN 0-8478-2763-1

Verbeterde heruitgave van een tot op heden ongeëvenaarde monografie (Oxford University Press, 1982) over de Oostenrijks-Amerikaanse architect Richard Neutra (1892-1970), enerzijds opgevat als een biografie anderzijds als een analyse van zijn architectuur, die leest als een geschiedenis van het modernisme, zijn principes en betekenis. Geboren en opgeleid in Wenen, en gedurende korte tijd assistent van Erich Mendelsohn in Berlijn, emigreert Neutra in 1923 naar de Verenigde Staten, zijn vriend Rudolph Schindler achterna. Nauwelijks tien jaar later geldt hij als de belangrijkste modernist van de Westkust, met een internationale reputatie die enkel moet onderdoen voor die van zijn grote voorbeeld Frank Lloyd Wright. Lichte skeletstructuren met brede dakoverstekken opgebouwd uit staal en beton, hout en glas worden het handelsmerk van een architectuur die de natuur omarmt en de standaardelementen van het modernisme – bandramen, platte daken, inbouwmeubels en glaswanden – in symbiose brengt met het Californische landschap. Zo slaat hij als geen ander een brug tussen de vaak gepolariseerde werelden van Taliesin en het Bauhaus. Niet alleen Neutra's bijdrage tot het modernisme wordt uitvoerig geanalyseerd, maar ook zijn relaties met generatiegenoten en mentors, met opdrachtgevers als Philipp en Leah Lovell, Josef von Sternberg of Edgar Kaufmann, en dat alles in een verzorgde, ruim geïllustreerde uitgave.

Albert Bontridder
architect en dichter
 Francis Strauven
 Brussel, Archives d'Architecture Moderne, 2006, 132 p.,
 ISBN 2-87143-162-0

Boeiende monografie over Albert Bontridder (*1921), architect en dichter, twee ogenschijnlijk autonome activiteiten waarin hij beide excelleert, en die hier voor het eerst in het licht van elkaar worden benaderd. Na zijn architectuurstudies aan Saint-Luc in Sint-Gillis, begint Bontridder zijn loopbaan als architect in het bureau van Paul-Amaury Michel, om vervolgens ruim vijftwintig jaar samen te werken met Jacques Dupuis, de oorspronkelijkste Waalse architect van zijn generatie. Daarnaast is hij betrokken bij grote bouwprojecten zoals de Modelwijk op de Heizel, de campus van Sart-Tilman in Luik en de VUB in Brussel. Deze loopbaan in de schaduw, die zich vooral in Franstalige middens afspeelt, levert ook een bescheiden eigen oeuvre op, individuele woningen opgevat als organismen met een vrije, informele geometrie, die vorm krijgen in wisselwerking met hun natuurlijke context, zoals blijkt uit zijn eigen inmiddels als monument beschermde woning uit 1958-59 in Sint-Genesius-Rode. Als architectuurcriticus en publicist is hij medeoprichter en redacteur van het meest progressieve en best vormgegeven Belgische architectuurtijdschrift *Architecture* (1952-70), en schrijft hij de eerste geschiedenis van de moderne Belgische architectuur, *Dialogo tussen licht en stilte*. In de literatuur behoort hij, naast Hugo Claus en Paul Snoek, tot de belangrijkste Vlaamse dichters van de naoorlogse generatie, met bijdragen aan het avant-garde tijdschrift *Tijd & Mens* en dichtbundels als *Hoog water en Dood hout*.

Van sprookjestuin tot modelstad
Antwerpen 1930 en de tentoonstellingswijk
 Dirk Laureys en Serge Migom
 Antwerpen, Provinciebestuur Antwerpen/Openbaar Kunstbezit Vlaanderen, 2006, 104 p., ISBN 90-7609-964-2

Vierde deel in de reeks Erfgoedgidsen van de Provincie Antwerpen, gewijd aan de wereldtentoonstelling Antwerpen 1930 en de latere tentoonstellingswijk. Naar aanleiding van 100 jaar Belgische onafhankelijkheid, werd in 1930 te Antwerpen voor de derde maal een wereldtentoonstelling georganiseerd. Op terreinen tussen de Jan Van Rijswijcklaan en de Jan de Voslei verrees een feeriek paviljoenenpark, een 'Witte Paleizenstad', waarin een geïdealiseerd beeld van de koloniën, de scheepvaart, de landbouw en de Vlaamse Kunst werd getoond, een bonte wereld tussen kunst en kitsch, wetenschap en foortractie, nationalisme, exotisme en couleur locale. Hoofdarchitect was Jos Smolderen die het merendeel van de paviljoenen en versieringen voor zijn rekening nam, naast stadsarchitect Emiel Van Averbekke en tal van buitenlandse inzendingen. Op de vrijgemaakte terreinen verrees vervolgens de tentoonstellingswijk, waar het kruim van de Antwerpse modernisten, Léon Stynen, Eduard Van Steenberghe, Geo Brosens, Huib Hoste, Paul Smekens, zijn droom van een modelwijk probeerde waar te maken, een evolutie die wordt gevolgd tot in de jaren '60.

Voor alle reacties:
Jozef.Braeken@lin.vlaanderen.be
 De boeken liggen ter inzage in de bibliotheek van het Vlaams Instituut voor het Onroerend Erfgoed (VIOE) Koning Albert II-laan 19 bus 5 1210 Brussel (tijdens de kantooruren)

Buitenkrant

Hilbrand De Vuyst en Karel Robijns

AARSCHOT - EEN NIEUWE BESTEMMING VOOR 'S HERTOGENMOLENS

De afdeling Monumenten en Landschappen werkt voor de meeste dossiers samen met verschillende partners, zowel binnen als buiten de Vlaamse administratie.

Een goede samenwerking biedt een meerwaarde voor alle betrokkenen, zo blijkt ook uit het dossier van 's Hertogenmolens in Aarschot, op de Demer nabij het Begijnhof. Dit voor Vlaanderen uniek industrieel-archeologisch monument is het grootste complex van watermolens in ons land.

Het complex bestond destijds uit vier grote waterwielen, met de raderen in het midden en de motoren aan de

De 's Hertogenmolens in Aarschot
(© Foto VIOE, Kris Vandevorst)

zijanten, en gebouwen daar bovenop. Door brand, instorting en buitengebruikstelling verloederde de site in de afgelopen decennia. Alleen een beperkte functie als stuwregeling bleef gehandhaafd. Alles wat de bovenbouw van dit beschermde monument betreft, wordt opgevolgd door de afdeling Monumenten en Landschappen; de onderbouw, met inbegrip van het sluiswerk en de stuwen, is eigendom van Waterwegen en Zeekanaal NV.

Door een samenwerking van zeer uiteenlopende instanties wordt het complex nu heropgebouwd, uitgebreid, en krijgt het een nieuwe bestemming. Op de plaats waar begin de jaren 1970 een deel van de mechanische maalderij afbrandde, wordt een nieuwbouw opgericht terwijl het bestaande bouwvolume wordt gerestaureerd. Doorheen het molencomplex wordt een selectie bewaard van de belangrijkste machines; er wordt een hotel gebouwd met vierentwintig kamers en op de verdieping komt er een feestzaal. Het geheel wordt geïntegreerd in een project van stadsvernieuwing en herwaardering, waarbij de Demer de hoofdader wordt voor de ontwikkeling van de stad. In latere fases wordt overwogen om vanuit het vernieuwde complex fiets- en wandelpaden aan te leggen en, na een haalbaarheidsstudie, mogelijk het sluismechanisme, de turbines en een monumentaal waterwiel opnieuw in werking te stellen.

Bundeling van de krachten over velen

Wat geen van de betrokken instanties op eigen kracht voor elkaar kon krijgen, lukte wel door een bundeling van de krachten en een verdelen van de inspanning over velen. Een onmisbare hefboom was de financiële inspanning van drie partners. Waterwegen en Zeekanaal maakt 1,5 miljoen euro vrij, Monumenten en Landschappen kan subsidiëren voor 750.000 euro, en de stad Aarschot draagt voor dit ene project de helft bij van de 2 miljoen euro die ze toegezegd kreeg van het Herwaarderingsfonds bij het Stedenfonds, naast haar aandeel in de restauratiepremie.

De samenwerking tussen Vlaams Gewest, Waterwegen en Zeekanaal, en de stad Aarschot maakte het mogelijk een brug te slaan naar de particuliere sector. Via een publieke oproep werd een ontwerper geselecteerd en een bouwpromotor aangesteld, na beoordeling van de ingediende projecten door de Vlaamse Bouwmeester. Het Vlaams Kenniscentrum Publiek-Private Samenwerking (PPS) werkte de juridische constructies uit en de afdeling Vermogensbeheer verleende ondersteuning bij het opstellen van een erfpachtregeling met de stad Aarschot.

Voor de afdeling Monumenten en Landschappen is de herbestemming van 's Hertogenmolens een groot, veelzijdig en met een kostprijs tussen 6 en 7 miljoen euro ook een duur project. Het heeft trouwens bijna zeven jaar geduurd om alle betrokkenen op eenzelfde lijn te krijgen, een juridische constructie uit te werken, en de financiering te verzekeren. Maar voor een vervallen complex dat niemand zou hebben gewild, als het in de bestaande staat op de markt zou gegooid zijn, is thans een functionele oplossing gevonden die een meerwaarde biedt voor alle betrokken overheden en privé-instanties.

Els Hofkens en Jan De Decker

HERNIEUWDE AANDACHT VOOR ONROEREND ERGOED IN MILIEUEFFECT- RAPPORTAGE

Om de inhoudelijke kwaliteit van de Milieueffectenrapporten (MER) te verbeteren in de discipline 'Landschappen en materiële goederen in het algemeen', wordt een sinds 1997 bestaand richtlijnenboek geactualiseerd. De afdeling Monumenten en Landschappen werkt hiervoor samen met de cel MER en met erkende deskundigen. Aan de hand van regelmatige contacten wordt gestreefd naar een kwaliteitsvolle invulling van deze discipline:

Consulenten van de afdeling Monumenten en Landschappen, leden van de cel MER en MER-deskundigen samen op het terrein (foto Stefaan Dondeyne)

- op Vlaams niveau is er een bilateraal overleg tussen de cel MER en de afdeling Monumenten en Landschappen ten behoeve van de algemene kwaliteitsinvulling van de discipline en de procedures terzake;
- op dossierniveau zijn er geregelde contacten tussen de erkende deskundigen en de erfgoedconsulenten van de afdeling Monumenten en Landschappen;
- omwille van de algemene kennisdoorstroming is er overleg tussen de cel MER, de erfgoedconsulenten van de Afdeling Monumenten en Landschappen en de deskundigen. Daartoe werd op 3 maart 2005 een algemene toelichting georganiseerd over het actuele beleid inzake onroerend erfgoed. Daarenboven werden twee landelijke excursies georganiseerd waarbij specifiek het accent werd gelegd op het omgaan met archeologisch erfgoed.
- Het actualiseren van het richtlijnenboek voor deze discipline werd opgestart, waarbij ook aandacht wordt besteed aan een nieuwe naam die beter de lading dekt.

De inhoudelijke kwaliteit van de MER's met betrekking tot onroerend erfgoed verbetert zienderogen. Dat zal op termijn leiden tot concrete en structurele resultaten voor het beheer van het onroerend erfgoed. Daarnaast wordt het persoonlijk contact door

alle betrokkenen als een meerwaarde ervaren. Het geactualiseerde richtlijnenboek zal klaar zijn in 2006. Het is de bedoeling om de bestaande samenwerking tussen enerzijds de administratie Milieu, Natuur, Land- en Waterbeheer (AMINAL) en de administratie Ruimtelijke Ordening, Huisvesting en Monumenten en Landschappen (AROHM) en anderzijds de erkende deskundigen verder uit te bouwen, ook na invoering van nieuwe administratieve structuren na de operatie Beter Bestuurlijk Beleid, die momenteel voor een hervorming van de Vlaamse administratie zorgt.

Dominique Vieren

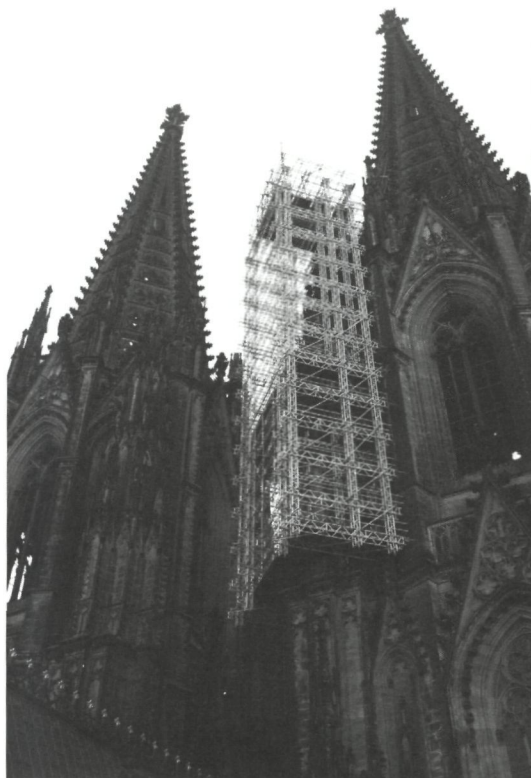
DOM VAN KEULEN

Op dinsdag 21 februari werd op uitnodiging van Icomos Vlaanderen-Brussel een bezoek gebracht aan de Dom van Keulen. De organisatie en begeleiding van dit werkbezoek lag in handen van de *Dombauverwaltung* onder leiding van hoofdarchitect professor Dr. Barbara Schock-Werner.

De Dom is een gotische kathedraal in het centrum van Keulen, waarvan de bouw op 15 augustus 1248 begon en

632 jaar duurde. Deze immense kathedraal is, inclusief het schip en de torens, 144,58 meter diep en 86,25 meter breed. De hoge noord- en zuidtoren steken 157 meter hoog uit boven de stad aan de Rijn.

In 1164 bracht de aartsbisschop Rainald von Dassel relikwieën van de heilige drie koningen vanuit Italië naar Keulen. Zo werd de toenmalige kerk ook meteen één van de belangrijkste pelgrimskerken in Europa. Omdat men vond dat pelgrims naar een waardige kerk moesten kunnen komen, besloot men in 1225 de kerk aan te passen. Op 15 augustus 1248 startte de bouw van de eigenlijke Dom, onder leiding van bouwmeester Gerhard von Rile. Na de inwijding van het gotische koor in 1322 wilde men een zijschip en twee torens bouwen. Na afwerking van de zuidelijke toren van de Dom in 1410 stagneerde de bouw. Geldgebrek en desinteresse leidden tot een definitieve stop in 1528. Toen in 1794 de revolutionaire troepen Keulen binnenvielen, vluchtten de aartsbisschop en het personeel van de kathedraal. Daarna is de kathedraal voor allerlei dagelijkse

zaken gebruikt, onder andere als aandelenbeurs.

De kathedraal werd in 1801 weer ingewijd als een heilig huis. In de jaren na de inwijding groeide het enthousiasme voor de (her)bouw van dit godshuis, niet in de laatste plaats omdat in 1814 en 1816 originele bouwplannen werden ontdekt uit de vroege 14de eeuw. In 1842 werd de *Zentral-Dombau-Verein* opgericht, met als doel de bouw van de kathedraal weer verder te zetten. Ongeveer een derde van het geld kwam uit de Pruisische schatkist, de andere twee derden kwamen van de *Zentral-Dom-*

bau-Verein. Men hield zich precies aan de middeleeuwse plannen voor de dom, doch uitgevoerd met de voor die tijd moderne bouwtechnieken. Het houten dakgeraamte werd vervangen door een ijzeren dakgebinte, wat bijzonder progressief was voor die tijd. In 1880 waren dan uiteindelijk de twee torens voltooid, en zo ook de bouw van de kathedraal.

Al werd de kathedraal in de Tweede Wereldoorlog geraakt door veertien zware luchtbommen, hij heeft de oorlog wel overleefd. Slechts 10 % van de bebouwing van Keulen was overeind gebleven. Vele jaren van herstel volgden en pas in 1956 was de kathedraal weer grotendeels hersteld. Sommige wonden van de oorlog zijn echter nog niet geheeld en gerestaureerd. Deze werken komen aan bod in het huidige verhaal van onderhoud en restauratie van de volledige kathedraal, schijnbaar een verhaal zonder einde...

De hedendaagse organisatie van de restauratiewerken aan de Keulse Dom ligt in handen van de *Dombauverwaltung* onder de deskundige leiding van *Dombaumeisterin* professor Dr. Barbara Schock-Werner. De *Zentral-Dombau-Verein*, gesticht in 1842 door de burgers van Keulen, is op vandaag nog steeds actief. De helft van het jaarlijkse budget aan werkingskosten (7 miljoen euro) van de *Dombauverwaltung* komt immers vanuit deze private vereniging.

Het *Dombauarchiv* omvat ca 20.000 plannen en tekeningen betreffende de Dom, van de middeleeuwen tot op heden, ca. 30.000 foto's, waaronder enkele zeldzame exemplaren van 19de-eeuwse fotografische kunst, aktes, documenten, een gespecialiseerde bibliotheek, etc. Met onder meer Europese steun én een buitengewoon formaat scanner werden plannen en tekeningen systematisch gedigitaliseerd. Dit biedt zowel voor het onderzoek als naar uitvoeringstekeningen voor de lopende restauratiewerken veel mogelijkheden. Het voortdurend onderzoek van de Dom aan de hand van de documenten van het *Dombau-*

archiv gebeurt ter voorbereiding van de lopende restauratiewerken. Vanuit het *Dombauarchiv* wordt ook het wetenschappelijke *Jahrbuch des Zentral-Dombau-Vereins*, het sinds 1841 bestaande *Kölner Domblatt*, opnieuw uitgegeven.

De *Dombauhütte* doet ontegensprekelijk denken aan een middeleeuwse bouwwerf. In de ateliers, gebouwd aan de zuidoostelijke zijde van de Dom, is alle vakmanschap terug te vinden. De grootste groep vormen de 60-tal steenkappers en beeldhouwers. De bijna systematische vernieuwing van de verweerde natuursteen is de hoofdplicht van de *Dombauhütte*. De nieuwe natuursteen wordt streng geselecteerd en komt, indien nodig, uit diverse hoeken van Europa. Bovenop het dak van de Dom werden blokjes van diverse soorten natuursteen op een paneel geplaatst om zo de verweringsgraad en -snelheid te kunnen bestuderen. Dakdekkers verzorgen de loden daken, timmerlieden en schrijnwerkers werken onophoudelijk aan ondermeer de 200-tal toegangsdeuren, er is een smidse aanwezig, ... De meer dan 10.000 m² glasramen zijn toevertrouwd aan een team restaurateurs glas-in-lood. Zowel de conservatie van het bestaande glas-in-lood patrimonium – bijvoorbeeld de grotendeels 14de-eeuwse gebrandschilderde glas-in-lood ramen, de koningsvensters in het

hoogaltaar – als het (op)nieuw maken van ramen naar bewaarde tekeningen en kartons behoren tot de opdrachten. Binnenkort wordt een hedendaags glas-in-loodraam naar ontwerp van een bekend kunstenaar tevens door dit team uitgevoerd. De *Dombauhütte* is aldus een indrukwekkende permanente restauratiewerf.

De activiteiten ónder de Dom, de *Domgrabung*, werden gestart in 1946. De huidige dom staat op de plek waar in de laatste jaren van het Romeinse Rijk christenen elkaar ontmoetten in Keulen. Verschillende kerken hebben sindsdien op die plek gestaan, waaronder de Karolingische oude Dom die in 780 werd ingewijd. Behalve de restanten van de opeenvolgende kerken, zijn heel wat Romeinse resten blootgelegd. De archeologische opgravingen worden nog altijd verdergezet als een steeds letterlijk en figuurlijk dieper gaand onderzoek naar de bouwgeschiedenis van de kathedraal en oudere restanten.

Sinds 2000 is de schatkamer van de Dom bereikbaar via een nieuw hedendaags toegangsgebouw naast het noordelijk koor van de Dom. Via trappen of lift bereikt men uiteindelijk de 13de-eeuwse overwelfde ruimte onder de Dom waar de *Domschatzkammer* werd ingericht. Onder de waardevolle collectie van liturgische voorwerpen, monstransen, schrijnen e.d., vindt men er natuurlijk het driekoningenschrijn, een juweeltje van 12de-eeuwse goud-

smeedkunst. Ook de inhoud van de twee Frankische graven die werden ontdekt bij de archeologische opgravingen onder de Dom wordt er tentoongesteld.

Dit bezoek werd door de *Dombauverwaltung* uitstekend georganiseerd. Een strikt schema zorgde ervoor dat alle aspecten betreffende restauratie, onderzoek en patrimonium van deze kathedraal van Keulen naar voren werden gebracht. De archieven en bibliotheek werden grondig toegelicht door hoofdarchivaris Dr. Rolf Lauer. Op de stellingen van de werf en de daken van de kathedraal werd deskundige uitleg gegeven door onder meer de steenkappers en werfleiders. Een rondleiding tussen het ondergronds patrimonium, de *Dombaugarbung*, door een medewerker van hoofdarcheoloog Dr. Georg Hauser belichtte het diverse archeologisch onderzoek gedurende de afgelopen vijftig jaar. De verschillende restauratieve ambachten kwamen aan bod met professor Dr. Barbara Schock-Werner in de restauratieateliers van de *Dombauhütte*. Het bezoek aan de recent ingerichte en heel geslaagde *Domschatzkammer*, o.l.v. hoofdverantwoordelijke van de Domschat Dr. Leonie Becks, gaf een inzicht in de uiterst waardevolle collectie van deze kathedraal aan de Rijn.

De Dom van Keulen werd opgenomen in 1996 op de lijst van het werelderfgoed. Op 5 juli 2004 heeft de Unesco de Dom van Keulen echter op de lijst van bedreigde werelderfgoederen geplaatst. Allerhande bouwprojecten in de directe omgeving ervan vormen immers een potentiële bedreiging voor de visuele integriteit van de Dom in de skyline van Keulen.

Suzanne Van Aerschot
- Van Haeverbeeck

WERELDERFGOED: HET PLANTIN-MORETUS MUSEUM

Op 30 januari 2006 werd met het aanbrengen van het Werelderfgoedbord de inschrijving van het Antwerpse complex woning-ateliers Plantin-Moretus officieel bevestigd. De voorafgaande feestzitting in academische stijl, georganiseerd in het Antwerpse Modemuseum op initiatief van mevrouw Francine, barones de Nave, directeur van het Museum Plantin-Moretus, werd bijgewoond door Minister Dirk Van Mechelen, de Antwerpse prominenten, beschermheren en vrienden van de instelling en vertegenwoordigers van de Vlaamse administratie. De aanwezigheid van ondermeer een delegatie van de Japanse partners (*Toppan Printing Company*) en van de culturele attaché van dit land in Brussel zorgde voor de internationale dimensie. F. Bandarin, Directeur van het Werelderfgoedcentrum, was samen met Ph. Kridelka, de Belgische ambassadeur bij de Unesco en J. Aelvoet, vertegenwoordiger van de Vlaamse regering vanuit Parijs naar Antwerpen gereisd om het gebeuren de nodige luister bij te zetten.

Een chronologische overzicht Tijdens zijn 29ste sessie nam het Werelderfgoedcomité te Durban (Zuid-Afrika) op 15 juli 2005 het Plantin-Moretusmuseum als 808ste goed op in de prestigieuze Unesco-Lijst van het culturele (materiële) erfgoed van uitzonderlijke universele

Meer info op www.dombau-koeln.de

waarde. Voor België, als lidstaat, was dit het 9de goed: na de uiteindelijke ratificatie van de Werelderfgoedconventie van 1972 in 1996 en het indienen van een indicatieve lijst in 1997, werden achtereenvolgens, vanaf 1998 ingeschreven: de Vlaamse begijnhoven, de Grote Markt van Brussel en de scheepsliften van *le Canal du Centre* in La Louvière. Het jaar nadien volgden de belforten van Vlaanderen en Wallonië, die sinds 15 juli 2005 werden uitgebreid met 23 Noord-Franse voorbeelden, waardoor de gewijzigde officiële benaming voortaan luidt: de "*Belforten van België en Frankrijk*". Nog in 1999 diende elk gewest opnieuw een inschrijvingsdossier in, waardoor de Historische Binnenstad van Brugge, de vier belangrijkste herenhuizen van Victor Horta in Brussel, de neolithische groeven van Spiennes en de kathedraal van Doornik sinds december 2000 op de Werelderfgoedlijst prijken.

Nadat België als Comitélid was verkozen tijdens de Algemene Vergadering van oktober 1999, besloten de gewesten gezamenlijk géén inschrijvings-

dossier in te dienen gedurende het vrijwillig tot vier jaar gereduceerde mandaat. Geoordeeld werd immers dat niet tezelfdertijd kan worden opgetreden als rechter en partij. Vlaanderen heeft inmiddels wel in 2002 zijn indicatieve lijst geactualiseerd en aangevuld: ze werd aanvaard door het Comité tijdens zijn 26st sessie in Boedapest, juni 2002. De afdeling Monumenten en Landschappen liet toen, naast het preciseren en uitbreiden van het voorstel voor de oudste kern van Antwerpen en de Kuip van Gent, ook drie nieuwe items aan deze lijst toevoegen. Het gebouwencomplex Plantin-Moretus toen beantwoordde reeds aan de gestelde eisen.

Sinds 1997 werd een proces op gang gebracht dat ondermeer de wettelijke bescherming van het ensemble met inbegrip van de roerende goederen, onroerend door bestemming omvatte. Nadat de Stad het complex in volle eigendom had gekregen, met het verplichte behoud van gebouwen en collecties en van de museale bestemming, konden de nodige instandhoudings- en restauratiewerken worden opgestart met premies van het Gewest, de Provincie en de Stad. Anderzijds was het Museum sinds 1999 erkend als 'landelijk' museum, met de voordelen hieraan verbonden, door de bepalingen van het Vlaamse Museumdecreet van 1996. Een regelmatig beheersplan met betrekking tot de collecties enerzijds en het onderhoud van het gebouwencomplex en zijn beveiliging horen sindsdien tot de vereisten van de betrokken overheden. Een bijkomende troef was de opname van het Plantin-Moretusarchief in het *Memory of the World Program* van de Unesco in 2001: zijn rijkdom aan gegevens die zowel het bedrijfs- als familieleven illustreren en ook nog een de evolutie van de drukkunst belichten gedurende drie eeuwen, leidden tot zijn erkenning als belangrijke bron voor de geschiedenis van het mensdom.

Vermits België in oktober 2003 zijn mandaat had afgestaan, kon aansluitend opnieuw worden gedacht aan

het indienen van een inschrijvingsdossier. Intussentijd hadden zich een aantal duidelijke problemen gesteld, zoals het toenemende aantal aanvragen en het Eurocentrisch karakter van de Werelderfgoed. Met het streven naar een representatieve Lijst, zowel geografisch, chronologisch als typologisch, zijn een aantal maatregelen getroffen die inmiddels in 2005 zijn verschenen in de vernieuwde *Guidelines for the implementation of the World Heritage Convention*, waaraan België actief deelnam als lid van het Comité.

De nieuwe, reeds in de overgangstijd geldende bepalingen, beperkten het aantal inschrijvingen per lidstaat tot twee: één voor een natuurlijk goed, één voor een cultureel goed. In de Belgische context betekent dit dat de gewesten in feite maar één keer om de drie jaar aan de beurt kunnen komen. Anderzijds ligt het voor de hand dat – rekening houdend met de gewenste representativiteit van de Lijst – wordt gezocht naar gebouwentypes of -ensembles die niet of ondervertegenwoordigd zijn in de Werelderfgoedlijst. Eind 2003 hadden noch Brussel noch Wallonië een voor te stellen goed. Vlaanderen greep toen de kans om, ook al in het licht van Antwerpen Wereldboekenstad april 2004-2005, de Afdeling Monumenten en Landschappen te gelasten met de samenstelling van het Plantin-Moretusdossier. Eind januari 2004 werd dit ingediend op het Werelderfgoedcentrum, met de steun van de Belgische en Vlaamse Vertegenwoordiging bij de Unesco in Parijs. Zoals gebruikelijk werd beroep gedaan op de medewerking van de betrokke-

nen, in casu de Museumdirecteur, dr. Francine, barones de Nave en haar staf, voor basisinformatie en illustraties. Deze werden aangevuld met gegevens uit het eigen AML archief, plannenmateriaal, iconografie en dergelijke. Francis Brenders, Herman Van den Bossche en Madeleine Manderyck die, elk voor wat hun sector betreft, de restauratiewerken hadden opgevolgd, verstrekten verder nuttige gegevens.

Het inschrijvingsdossier

In de loop der jaren werd de *format* voor de inschrijvingsdossiers aanzienlijk uitgebreid. Gaandeweg wordt, naast het historisch aspect, meer en meer aandacht besteed aan de actuele toestand, het bestaan van een wettelijke bescherming en van erbij aansluitende beheersplannen (of liever – systemen) die op diverse niveaus het degelijke behoud, onderhoud en zo nodig restauratie van het voorgestelde goed moeten waarborgen. Essentieel hierbij is dat het goed beantwoordt aan één of meerdere van de gestelde criteria die zijn uitzonderlijke universele waarde bewijzen terwijl, ook de vereiste authenticiteit en integriteit moeten worden aangetoond.

Plantin-Moretus: ontstaan en evolutie van het complex

Het bewaarde en recent gerestoreerde complex is een eminent voorbeeld van evoluerende patriciërs-woning en de eraan gekoppelde bedrijfsvertrekken. Het fasegewijze gegroeide complex gaat grosso modo terug tot drie hoofdperiodes:

– 1576–1580: Christoffel Plantin (ca. 1520–1589) vestigt zich aan de Hoogstraat in de *Gulden Passer*. Hij verruimt zijn goed naar de Vrijdagmarkt en Heilige Geeststraat toe en bouwt in 1579 de drukkerij, die toen slechts één bouwlaag telde. Aan de Heilige Geeststraat worden tussen 1578–1580 een viertal huurwoningen opgericht die later worden opgenomen in de bedrijfs- en leefruimten.

– 1620–1640: onder zijn erfgenamen van de Moretusfamilie worden de gebouwen verder vergroot en aange-

past; de binnenplaats met bak- en zandstenen gevels verkrijgt haar huidige uitzicht. De drukkerij wordt met één bouwlaag verhoogd, de oostvleugel en een correctorenkamer met bovenverdieping worden bijgebouwd, evenals een deels omlopende galerij.

– 1761–1763 kleine huisjes aan de Vrijdagmarkt worden vervangen door het huidige gebouw in overgang Lodewijk XV/ XVI-stijl, ontworpen door de Antwerpse bouwmeester Engelbert Baets.

Het bijzonder goed bewaard gebleven binnenhuis is rijkelijk gestoffeerd en vertoont naargelang van de vertrekken en bouwperiode samengestelde balklagen met moerbalken op geprofileerde sleutels en soms ook consoles of stucplafonds met lijstwerk doorgetrokken in de schouwboezem. Merkwaardig zijn de acht kamers met bewaard goudleerbehangsel, gaande van de 17de tot de 18de eeuw, een aantal wandtapijten en schilderijen waaronder 19 werken van de bevriende Pieter Paul Rubens. De collectie renaissance-, barok- en andere stijlmeubelen brengt in de woonvertrekken een tegelijk representatieve en huiselijke sfeer.

De bewaarde uitrusting in de werkplaatsen als lettergieterij, drukkerij, correctorenkamer en boekwinkel getuigt op uitzonderlijke wijze van het productieproces. Vermeldenswaardig zijn de unieke, oudst bewaarde drukpersen van ca. 1600 en andere voorbeelden van vóór 1800.

De criteria

Het complex woning-ateliers-Museum Plantin-Moretus beantwoordt aan de criteria (ii), (iii), (iv) en (vi).

(ii) Het getuigt, "gedurende een bepaalde periode en binnen een bepaalde culturele omgeving van een invloedrijke bijdrage en uitwisseling in het technologische vlak".

De publicaties van de *Officina Plantiniana* wijzen van in het begin op een typografische kennis en esthetisch inzicht. Gedurende de nieuwe tijd hebben ze bijgedragen tot de verbetering van de typografie, de vroege en latere boekenproductie en -handel en de hiermee gepaard gaande culturele

en wetenschappelijke ontwikkelingen.

De verzameling van de in situ bewaarde bibliotheek gaat terug op de aanwinsten van Plantin zelf. Vanaf 1563 kocht hij oudere en recentere publicaties aan van patristieke en klassieke teksten als nuttig referentiemateriaal voor zijn uit te bouwen drukkerij en uitgeverij. Vanaf de 17de eeuw worden eigen uitgaven opgenomen in de verzameling met bibliotheek aspiraties en humanistische inzichten.

Op internationaal niveau omvat deze bibliotheek de meest volledige reeks van Plantin-Moretusuitgaven en ook één der belangrijkste collecties van Antwerpse boekdruk. De bewaarde incunabelen met houtsneden, postincunabelen en klassieke typografie met groeiend aantal diepdruckillustraties, bieden het ruime en ook internationale publiek van museumbezoekers en vorsers een boeiend overzicht van de boekdrukkunst (1).

(iii) Het is "een unieke getuigenis van een culturele traditie".

Het intact bewaarde Moretusarchief, opgenomen in de Unesco-lijst *Memory of the World*, biedt een inzicht in 300 jaar geschiedenis van de boekdrukkunst. De gedetailleerde boekhouding bevat eveneens precieze gegevens die het toenmalige kapitalistische bedrijfsleven belichten; ze brengen een inzicht in de werkomstandigheden van de al dan niet gespecialiseerde arbeiders. Ze weerspiegelen bovendien, via informatie in verband met de gedrukte en uitgegeven boeken, de culturele stromingen van de nieuwe tijd in het Westen.

Hierin valt de evolutie op van religieuze en klassieke teksten naar meer en meer geïllustreerde wetenschappelijke en documentaire werken over onder andere geneeskunde, plantkunde en aardrijkskunde.

(iv) Het is "een eminent voorbeeld van een gebouwtype of architecturaal en technologisch ensemble dat één of meerdere bepalende tijdperken uit de geschiedenis van de mensheid illustreert".

Het in de loop van de 16de, 17de en 18de eeuw gegroeide gebouwencomplex biedt een bijzonder beeld van het toenmalige samengaan van leef- en bedrijfscultuur. De aaneengesloten bebouwing met binnenplaats, behouden binnenhuis met merkwaardige uitrusting en kunstschaten, biedt een goed beeld van de Antwerpse patriciërswooning vanaf de renaissance tot de overgang van rococo naar classicisme. De unieke drukkerij en andere werkplaatsen met onder meer gieterij, correctorenkamer, kantoor en boekwinkel illustreren op hun beurt de productieruimten, -middelen en technieken eigen aan een wereldbepaalde 'industriële drukkerij' van het *ancien régime*. De in situ bewaarde oudste en latere persen, de typografische collectie met drukkerssalaam waaronder stempels en matrijzen voor diverse lettertypes uit de nieuwe tijd, hebben een unieke documentaire waarde.

(vi) Het is "rechtstreeks of materieel verbonden met de wereld van ideeën, kunst en literatuur van wereldbetekenis". Het gebouwencomplex, de uitrusting van woon- en werkvertrekken evenals het in situ bewaarde familiearchief en de bibliotheek zijn nauw verbonden

met het culturele leven en de wetenschappelijke wereld, gaande van humanisme en barok tot de 19de eeuw. Vanaf het midden van de 16de eeuw verzorgt de drukkerij-uitgeverij talrijke en ruim verspreide werken. Bijbeluitgaven in de volkstaal, traktaten voor filologie en woordenboeken, cartografie en genees- en plantkunde worden, al dan niet op haar initiatief, samengesteld door wetenschapslui met internationale faam als Cornelius Kiliaan, Simon Stevin en andere.

Meer en meer geïllustreerd door bevriende kunstenaars als Pieter Paul Rubens, vertegenwoordigen ze de beste voorbeelden van barokboekdrukkunst en worden hierdoor gegeerd en verspreid in diverse kringen en landen. Mede door officiële opdrachten van onder meer Filips II worden de Moretussen de belangrijkste uitgevers van de Contrareformatie in de Nederlanden. Vanuit Spanje, waarvoor ze ook zijn bestemd, worden deze religieuze teksten en traktaten uitgevoerd naar de door dit land ingenomen en gekerstende gebieden in Zuid-Amerika. Anderzijds worden op grote schaal 'pocketatlassen' uitgebracht bestemd voor een groot publiek.

Bewijs van authenticiteit of integriteit

Het ensemble van woon- en werkplaatsen en in situ bewaarde uitrusting, bibliotheek en archief heeft een unieke geschiedenis van 300 jaar. Het museale gebruik sinds 1876-77 heeft minimale aanpassingen gevegd die zijn uitgevoerd naar de toenmalige opvattingen inzake museologie en monumentenzorg. Op zich hebben ze na meer dan 100 jaar een documentaire en historische waarde. De recente bescherming van het volledige museum en zijn interieur omwille van zijn artistieke en historische waarde, consolideren de huidige waardering. Het archief van de *Officina Plantiniana* dat sinds 4 september 2001 opgenomen is in het register van de *Memory of the World* van de Unesco, is een onlosmakelijk onderdeel van dit cultureel erfgoed.

Vergelijkbare goederen

Het inmiddels meer dan honderd jaar oude Museum Plantin-Moretus is

uniek in zijn genre. In tegenstelling met het *Gutenbergmuseum* te Mainz en het *Musée de l'imprimerie et de la Banque* in Lyon die weliswaar typografische collecties herbergen, is de ruime en unieke eigen collectie van de 'industriële' drukkerij-uitgeverij in situ bewaard in de indrukwekkende historische woon- en bedrijfsruimten van Plantin en de Moretusfamilie die de zaak gedurende 300 jaar hebben beheerd.

Gevolgen van de inschrijving en toekomstplannen

In zijn toelichting bij de inschrijving maakte F. Bandarin duidelijk dat het voorgestelde goed, dat in onze ogen de evidentie zelve was, enige twijfel en discussie had opgeleverd tijdens de beoordeling door het adviserende Icomos (*International Council on Monuments and Sites*) en het Werelderfgoedcomité zelf. Centraal stond hierbij dat het complex al te zeer als Museum werd aanzien en niet voldoende als het uitzonderlijk in situ behouden bouwkundig en cultureel erfgoed dat het in zijn globaliteit vertegenwoordigt.

De inschrijving kon uiteindelijk gebeuren mede dank zij de steun van een aantal Comitéleden die het Antwerpse complex kenden, het met interesse en plezier hadden bezocht en overtuigd waren van zijn universele waarde en van zijn bijdrage tot de representativiteit van de Werelderfgoedlijst. Meteen werd ook gesteld dat het Comité zoals elders zou toezien op de evolutie van het goed, en in dit geval van dichtbij de geplande bouw van het archiefdepot aan de Heilige Geeststraat zou opvolgen.

Precies deze concrete toekomstplannen, samen met een betere bewegwijzering en een wetenschappelijk bestudeerde heraanleg van de binnentuin, dankzij de samenwerking tussen de stedelijke diensten, de AML-cel Monumenten en Landschappen en het Vlaams Instituut voor het Onroerend Erfgoed, werden ook uiteengezet en genoten blijkbaar de steun van alle betrokken overheden.

De minister onderstreepte hierbij het belang van een dergelijke samenwerking. Anderzijds past de exemplarische

aanpak van het Museum met het aantrekken van partners, het sensibiliseren van het ruime publiek en het ontsluiten van het bouwkundig en cultureel erfgoed, volledig in zijn monumentenbeleid. Hij feliciteerde dan ook uitvoerig de directeur en haar staf. Dat ter gelegenheid van de inschrijving, in de bijzonder rijke reeks van de huispublicaties, een nieuwe publicatie werd uitgegeven, kon hij als historicus tenzeerste waarderen. Dr. Francine de Nave schets er de context in van de inschrijving en dr. Ruther Tijs brengt dankzij nieuw archiefonderzoek nauwkeurige, bijkomende gegevens aan in verband met de bouwgeschiedenis en, in het bijzonder, de ontwerpen voor de 18de-eeuwse gevel (2).

De academische fase werd afgerond met dankwoorden aan allen die tot het welslagen van de hele operatie hebben deelgenomen. Na een korte wandeling naar het Plantin-Moretuscomplex onthulden Vlaams Minister Dirk Van Mechelen, Directeur F. Bandarin en Burgemeester Patrick Jansens het Werelderfgoedbord dat, naar het model van de vorige, door het Werelderfgoedcentrum werd geapprecieerd om zijn sobere en adequate vormgeving. De afsluitende receptie in huize Plantin-Moretus liet de talrijke genodigden toe de bijzonder sfeer van de verschillende ruimten op te snuiven en het unieke karakter van het complex van uitzonderlijke universele waarde ten volle appreciëren.

(1) DE NAVE F., *Museum Plantin-Moretus: boekdrukken en uitgeven vóór 1800*, Antwerpen, 2002, 96 p. met talrijke illustraties, ook in Franse, Engelse, Duitse en Spaanse versie; tijdens de Feestzitting gepresenteerde Italiaanse en Japanse versie (2005).

(2) DE NAVE F. en TIJS R., *Het Complex woning-ateliers-museum Plantin-Moretus. Unesco Werelderfgoed. Beknopte Bouwgeschiedenis (Publicaties van het Museum Plantin-Moretus / Prentenkabinet, 43)*, Antwerpen, 2005, 112 p., talrijke illustraties en een ingekleurd vouwplan met chronologische evolutie (ook in Franse, Engelse en Duitse versie).

Beschermingen

*Francis Brenders en
Maarten van den Mooter*

MECHELEN: 11 MONUMENTEN

Bij ministerieel besluit van 5 december 2005 ging Dirk Van Mechelen, Vlaams minister van Financiën en Begroting en Ruimtelijke Ordening, bevoegd voor monumenten en landschappen, over tot de bescherming als monument van 11 panden in de Mechelse binnenstad.

Augustijnenstraat 13

Dit gebouw maakte tot 1852 deel uit van de weldadigheidsinstelling 'Gesticht Cellekens', voor het eerst vernoemd in 1466, wat de historische kern van het pand verklaart. In 1852 oordeelde het bestuur echter dat de gebouwen te bouwvallig geworden waren en vond het gesticht een nieuw onderkomen in de Minderbroedersgang. Nadat de laatste bewoonster in 1854 het pand verlaten had werd het gebouw omgevormd tot standingvol woonhuis, wat leidde tot een aantal verbouwingen. In 1869 werden inkom en koetspoort verplaatst en werd tegen de achtergevel een uitbreiding voorzien over de volledige bouwhoogte van het bestaande pand. Vervolgens

werd in 1879 langsheen de straat een bureauruimte bijgebouwd. Deze verschillende bouwfases uiteten zich in het interieur door het samengaan van houten balkenlagen op consoles en restanten van de oorspronkelijke dakconstructie, 18de-eeuwse stucplafonds op de verdieping en 19de-eeuwse elementen als stucplafonds, marmeren schouwmantels en vloerbekledingen met gedecoreerde cementtegels.

Begijnenstraat 19-21-23

Begijnenstraat 19-21-23 omvat een complex geheel aan bouwvolumes waarvan de structuren sterk met elkaar verweven zijn, en waarvan de oudste delen vermoedelijk teruggaan tot twee breedhuizen die bij de aanvang van de 16de eeuw werden samengevoegd tot één belangrijke patriciërswooning. De historiciteit van deze breedhuizen veruitwendigt zich ondermeer door de gevel in traditionele bak- en zandsteenstijl met laatgotische poortomlijsting van Begijnenstraat 19 en de balklagen van beide interieurs, die in het geval van Begijnenstraat 19 fraaie palmetvormige balksleutels vertonen. De samenvoeging van deze breedhuizen wordt dan weer aangetoond door een zeldzame renaissance galerij die aanzet in Begijnenstraat 19 en doorloopt tot in Begijnenstraat 23. De uitbreiding van dit stadspaleis met een bijkomend diephuis tegen de achtergevel van Begijnenstraat 21-23 geschiedde vermoedelijk in de loop van de 17de eeuw, periode waarin waarschijnlijk ook het fraaie stucplafond van de koetsdoornit tot stand kwam. Vermoedelijk in de loop van de 18de eeuw werd de samenvoeging van beide breedhuizen ongedaan gemaakt. Begijnenstraat 21-23 zou vervolgens blijven functioneren als afzonderlijk woonhuis. De integratie van Begijnenstraat 19 in een omvangrijke hoedenmakerij leidde bij de overgang van de 19de naar de 20ste eeuw tot de oprichting van een sober bakstenen werkhuis en een L-vormig koetshuis met fraaie rondboogpoorten in de tuin van dit pand. Omstreeks 1852 werd het werkhuis omgevormd tot een danszaal

waarvan de gelagzaal zich op het gelijkvloers van het historische breedhuis situeerde, in 1922 voorzien van de huidige inrichting met omlopend balkon naar ontwerp van Mechels architect Th. Vanden Bergh. In 1965 ontwierp de Lierse architect J. Crauwels de plannen voor de ombouw van deze zaal naar bioscoop, die sinds 1991 eveneens fungeert als theaterzaal.

Bleekstraat 5: gedeelte van het Klein Seminarie, Sint-Thomasvleugel en Sint-Michielsvleugel (gevels en bedaking), afsluitmuur Zandpoortvest Rond de 13de-14de eeuw bevond zich op de hoek van de Voochtstraat en de Zandpoortvest het zogenaamde 'Hof van Voocht'. In 1516 kwam dit goed in handen van Antonis de Lalaing die het tussen 1517 en 1526 liet verbouwen tot een fraai complex van vier vleugels rond een binnenplaats, dat vervolgens gedurende vele eeuwen in verschillende adellijke handen zou overgaan. Omstreeks 1826 werd het aangekocht door aartsbisschop de Méan met het doel er een bisschoppelijk seminarie onder te brengen. De gestage toename van het leerlingenaantal leidde vanaf het midden van de 19de eeuw tot opeenvolgende uitbreidingsfasen. In dit kader werd in 1893-1894 aan de noordzijde van het terrein de zogenaamde Sint-Thomasvleugel gebouwd naar ontwerp van F. Baeckelmans, een indrukwekkende vleugel van achttien traveeën en een haaks hoekrisaliet over drie bouwlagen met neogotische gevelpartijen bepaald door een alternerend gebruik van brede en smalle korfboogvormige Brugse traveeën met twee- en drie-

lichten en blinde neogotische traceringen. Aanvankelijk had dit gebouw op het gelijkvloers auditoria en waren op de verdiepingen logies voor studenten en professoren voorzien. Reeds in 1959 werd het interieur van het gelijkvloers gemoderniseerd en in 1987-1988 volgden de verdiepingen. Hierbij werd het originele interieur verwijderd om het te vervangen door logies met moderne accommodatie in hedendaagse materialen, enkel de gevels hielden hun 19de-eeuws uitzicht.

De bouwaanvraag voor de Sint-Michielsvleugel werd in 1897 ingediend en betreft mogelijk een ontwerp van architect Hendrik Meyns. De architectuur van deze vleugel, gesitueerd parallel met de Sint-Thomasvleugel aan de zuidzijde van het schoolterrein, vertoont sterke gelijkenissen met de Sint-Thomasvleugel: de gevelpartijen worden verticaal geritmeerd door smalle korfboogvormige Brugse traveeën met tweelichten en twee breder uitgewerkte deurtraveeën met drielichten die uitlopen op getuitede zoldervensters, telkens voorzien van blinde neogotische traceringen. Doorheen de jaren onderging het exterieur van de Sint-Michielsvleugel slechts enkele kleinere wijzigingen. Het oorspronkelijke interieur verdween echter goeddeels bij de modernisering van de bestaande studentenverblijven in 1991.

IJzerenleen 40

De oudste vermelding van dit pand dateert uit 1346. Het was toen een belangrijke afspanning die zich uitstrekte tot aan de achterliggende Begijnenstraat, en omvatte een voorhuis dat via een binnenplaats in verbinding stond met een achterhuis. Te oordelen aan de constructie zouden de zijmuren en balklagen van gelijkvloers en verdieping nog van deze periode zijn.

In 1774 werd de houten gevel vervangen door een stenen klokgevel versierd met verticale banden en bosseringen. De ramen kregen een licht getoogde omlijsting en het centrale raam van de eerste verdieping werd omgebouwd tot een balkon met

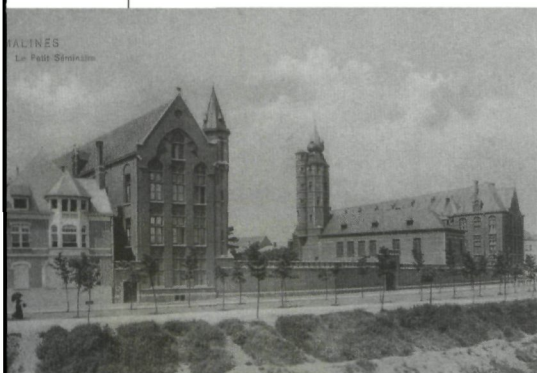

smeedijzeren borstwingering met Lodewijk-XV motieven. In het interieur werd het plafond van de eerste verdieping voorzien van een stucplafond met getrokken lijstwerk. In 1881 werd het voorhuis nogmaals verbouwd. De klokgevel werd vervangen door een volwaardige verdieping en de gevel werd omgebouwd tot een lijstgevel waarvan de geschilderde bepleistering nadien verwijderd werd.

Jef Denynplein 2: vleugel voor hout- en metaalbewerking, vleugel voor mechanica, administratieve vleugel: gedeelte interieur, 'eiken zaal'

De Technische Scholen Mechelen ontstonden uit de in 1903 opgerichte Sint-Lambertusvakschool. Door het oprichten van steeds nieuwe afdelingen werd het een erg omvangrijke onderwijsinstelling, die zich in 1920 vestigde in de 19de-eeuwse gebouwen van de opgedoekte Sint-Libertusschool. Tussen 1921 en 1925 werd stap voor stap de beschikbare ruimte uitgebreid door de aankoop van een naastgelegen internaat uit 1901 en een aangrenzende brouwerij aan het Jef Denynplein.

Plaatsgebrek leidde rond 1935 tot de bouw van de vleugel voor hout- en metaalbewerking. Het is een oost-west georiënteerd langwerpig bouwvolume van vier bouwlagen gekenmerkt door twee achtkantige traptorens. De constructie in gewapend beton is voorzien van een parement in zachtrode baksteen, geritmeerd via doorgetrokken pilasters met dekste-

nen. De architectuur, mogelijk van de hand van de toenmalige directeur E.H. De Naeyer, vertoont de invloed van het romantisch kubisme en de Nederlandse architect W.M. Dudok, maar verwijst op sommige vlakken ook naar de *Nieuwe Zakelijkheid*. Als gevolg van een Duits bombardement in februari 1945 stelde Oscar Van den Eynde, architect en leraar houtbewerking, in 1946 een plan op voor de heropbouw en uitbreiding van de school. De plannen omvatten de bouw van een administratieve vleugel, een bestuurswoning, een klasvleugel met refter, een feestzaal met tribune en werkplaatsen voor de afdeling metaalbewerking, die om financiële redenen in verschillende fasen uitgevoerd werden.

In een eerste campagne vatte men tussen 1946 en 1948 de bouw van het directiegebouw en de directeurswoning aan, waarin de 'eiken zaal' opgenomen werd. Deze ruimte bezit een wandbekleding in art decostijl gekenmerkt door geometrische figuren en bloem- en diermotieven. De kamerhoge lambrisering werd ontworpen door leraar en beeldhouwer Ferdinand Wijnants naar aanleiding van een tentoonstelling in 1930. Na de tentoonstelling werd ze opgesteld in een speciaal op maat ontworpen kamer waar ze tot heden bewaard is.

De vleugel voor mechanica werd gebouwd tussen 1948 en 1950. Het is een volume van vier bouwlagen onder plat dak en met afgeronde hoeken. De sterke horizontaliteit van het ontwerp wordt benadrukt door de horizontale banden in rode baksteen en de grote glaspartijen met ijzeren roedeverde-

ling, slechts van elkaar gescheiden door de oplopende delen van de betonconstructie. De toegepaste betontechniek liet toe op elk van de verdiepingen een volledig open vloerniveau te realiseren zonder tussenpijlers.

Keizerstraat: kapel en aansluitende gevelvlakken met bedaking van het Onze-Lieve-Vrouwziekenhuis

Het Onze-Lieve-Vrouw-Ziekenhuis werd opgericht in de periode 1854-1857 op aangeven van het Bestuur der Burgerlijke Godshuizen om in de allerbeste omstandigheden tegemoet te kunnen komen aan de noden van zieken en hulpbehoevenden. Het ontwerp is van de Mechelse bouwmeester Charles Drossaert en is met zijn streng classicistische uitwerking een representatief voorbeeld van de stijl van deze architect. De hoge zalen met rondboogvormige ramen en hoge gangen wijzen op het belang dat gehecht werd aan een goede lichtinval in de binnenruimte.

De planopzet is merkwaardig en heeft een grote stedenbouwkundige impact op de omgeving. Centraal in het ontwerp staat de kapel. Ze ligt teruggetrokken ten opzichte van de rooilijn van de Keizerstraat als aandachts- en eindpunt van een ruime voortuin. De aansluitende ziekenhuisvleugels zijn in een U-vormig grondplan rond deze tuin geschikt.

In tegenstelling tot wat de hoge majestueuze gevel doet vermoeden is de kapel een eerder ondiepe ruimte die veeleer als scharnier fungeert tussen de twee vleugels van het ziekenhuis. Vermits het nieuwe ziekenhuis de opvolger is van een oudere, in de 19de eeuw verlaten instelling aan het Onze-Lieve-Vrouwkerkhof te Mechelen werden in het nieuwe interieur kunstwerken van de oudere vestiging opgenomen, zoals onder meer het barokke altaar en het 17de-eeuwse orgel.

Van de aansluitende vleugels werden enkel de gevels als monument weerhouden omdat de achterliggende ruimten reeds al te zeer verbouwd werden om tegemoet te komen aan de evoluerende noden van een zieken-

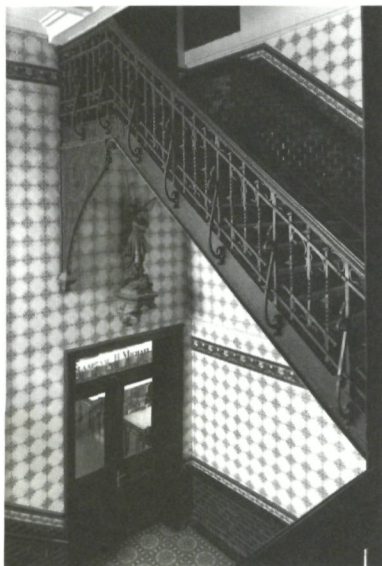
huis. Belangrijk binnen de stedenbouwkundige context van de Keizerstraat is echter het voorkomen van de gevelschikking rond de open ruimte die rechtstreeks in verbinding staat met de straat.

Melaan 16-24: gevelvlakken en bedaking van de westelijke en zuidelijke vleugels, alsook het interieur van de feestzaal en trapzaal van het Scheppersinstituut

Het Scheppersinstituut ontwikkelde zich in Mechelen vanaf 1835. Aanvankelijk startte het instituut als een middag- en zondagsschool voor achtergestelde adolescenten, maar het groeide al snel uit tot een bloeiende onderwijsinstelling waardoor de nood aan bijkomende gebouwen zich constant liet voelen. Naar het eind van de 19de eeuw toe had het leerlingenaantal een dusdanige vlucht genomen dat in 1901 aan architect Pieter Jan Rooms de opdracht gegeven werd een nieuw schoolgebouw op te richten. De L-vormige nieuwbouw werd haaks op de reeds bestaande gebouwen aan de Thaborstraat geconcentreerd en omvat aan de binnenplaats een horizontaal geritmeerde bakstenen lijst-

gevel van drie bouwlagen onder aaneengesloten mansardedaken met leien, verlevendigd door het gebruik van geglazuurde bakstenen en blauwe hardsteen. Op het gelijkvloers voorzagen men een multifunctionele zaal bedoeld als ontspanningsruimte voor de leerlingen en ontvangstzaal voor de ouders. De inrichting van de zaal moest derhalve tegemoet komen aan de smaak van de burgerij en tevens getuigen van de vooruitstrevende onderwijsidealen van de school. De zaal kenmerkt zich dan ook door een zeker contrast tussen de neoklassieke afwerking van de constructieve delen enerzijds en de art nouveau vormen van de sierlijk belijnde gietijzeren balustrades met krul- en spiraalmotieven en de lambriseringswandtegels anderzijds. De aansluitende trapzaal kwam vermoedelijk tot stand bij de bouw van de gelijkaardig opgevatte zuidelijke vleugel (1905-1908), eveneens naar ontwerp van architect P.J. Rooms. De trapzaal geeft uit in de Thaborstraat en verbindt de verschillende verdiepingen van de westelijke en de zuidelijke vleugel met elkaar. Ze imponeert door haar ruimtelijk effect en door de gedurfde combinatie van progressieve en conservatieve stijlinvloeden met verwijzingen zowel naar het neoclassicisme als naar de art nouveau. De broeders opteerden voor een trap van geklonken ijzer. Dit staaltje van ingenieurskunst moest de bezoeker overtuigen van de moderne

onderwijsopvattingen van de school die voornamelijk aandacht besteedde aan wiskundige en economische vakken.

Milsenstraat 6

Het gaat hier om een restant van een eerder bescheiden 18de-eeuwse bebouwing in de Mechelse binnenstad. De voorgevel die uitgewerkt is als een klokgevel legt getuigenis af van de toen geldende stilistische idiomen. Ondanks recentere aanpassingen en toevoegingen geven de structurele elementen zoals de plafondroosteringen en kapconstructie nog een vrij duidelijk beeld van de oorspronkelijke typologische opbouw. Het oorspronkelijke gelijkvloers van de gevel werd in 1951 vervangen door de huidige winkelruimte.

Sint-Jansstraat 9

Vermoedelijk bestond dit eigendom oorspronkelijk uit drie kleinere woningen die naast elkaar lagen langs een gang. Twee van deze woningen zouden samengevoegd zijn tot één woning waaruit de voor- en achterhuisstructuur van het huidige Sint-Jansstraat 9 ontstond. In 1807 werd een bouwaanvraag ingediend waarbij zeker het voorhuis in neoclassicistische zin werd aangepast. Dit vertaalde zich onder andere in de toegangstravee van de lijstgevel die voorzien werd van pilasters en een rondboogpoort. Tijdens restauratiewerken in 1985-1986 kwamen in de

historische stijkkamer op de eerste verdieping van het achterhuis restanten van een laat-18de-eeuwse muurschildering van onder enkele lagen behangpapier. Deze schildering bestond uit een imitatie van een omvattende houten lambriserings. In de open vakken werden door een fijschilder enkele geromantiseerde landschappelijke tafereeltjes aangebracht. Deze voorstellingen liggen in de lijn van een welbepaalde stroming in de laat-18de-eeuwse landschapsschilderkunst waarin idyllische en pastorale tafereeltjes de hoofdtoon voeren.

Veemarkt 41: vleugel op L-vormig grondplan aan de Veemarkt

In december 1796 werd het Mechelse klooster van de geschoeide karmelieten - dat zich sinds de 14de eeuw situeerde op een omvangrijk terrein tussen de Veemarkt en de Varkensstraat - opgeheven en ontruimd. Omstreeks 1804 volgde de afbraak van de 17de-eeuwse kerk en het aanpalende klooster. De vrijgekomen gronden bleven grotendeels braak liggen tot ze in 1865 werden aangekocht door het Mechelse stadsbestuur om er een gemeentelijke lagere meisjesschool op te richten. De neoclassicistische hoofd-vleugel met L-vormig grondplan van deze school werd ingeplant op de hoek van de Veemarkt en de Biest, vermoedelijk naar een ontwerp van stadsarchitect V. Louckx, die ook instond voor de stedelijke stadsfeestzaal uit 1884 die aanvankelijk deel

uitmaakte van de school. Het gedeelte met de centrale toegangspoort verrees op de plaats van het voormalige koor en noordtransept van de afgebroken kerk, terwijl bij de bouw van het haaks daarop geplaatste gedeelte een imposant historisch woonhuis geïntegreerd werd. In 1898 werd achteraan een schoolvleugel bijgebouwd naar ontwerp van architect Henri Meyns. Het L-vormige straatvolume is opgebouwd uit een neoclassicistische hoofdvleugel en een haakse zijvleugel van telkens twee bouwlagen onder aaneengesloten zadeldaken die aan de straatzijde respectievelijk acht en zes traveeën tellen. De bepleisterde en wit geschilderde lijstgevels op arduinen plint zijn voorzien van rechthoekige vensteropeningen. De hoofdvleugel behoort tot het dubbelhuistype en wordt gemarkeerd door een poortrisaliet met geblokte benedenverdieping en bekronend driehoekig fronton. Aan de binnenplaats telt het hoofdvolume in totaal veertien traveeën. De door twee kolossale pilasters begrensde zeven westelijke traveeën zijn uitgewerkt als een dubbelhuisopstand, nagenoeg identiek aan deze van de Veemarkt. De vensteropeningen van het middenrisaliet worden gescheiden door middel van pilasters die uitlopen op een zware kordonlijst die de gevel horizontaal ritmeert. In het interieur vallen vooral enkele rijk uitgewerkte stucplafonds op die representatief zijn voor de neoclassicistische smaak van de 19de eeuw.

Voochtstraat 2-4: voormalig zwartzustersklooster

Omstreeks 1350 vestigden de cellzusters zich te Mechelen. Ze waren aanvankelijk gevestigd in een klooster aan de Lange Heergracht en hielden zich voornamelijk bezig met de verpleging van pestlijders. In 1798 werd door de Franse bezetter de gemeenschap ontbonden waarna het klooster verkocht en grotendeels gesloopt werd.

Op 27 april 1804 kochten de overgebleven zwartzusters een imposante residentie in de Voochtstraat voorzien van een uitgestrekte tuin met toegangspoort in de Bleekstraat die de kern zou vormen van hun nieuwe klooster. Het betreft een zeer imposant breedhuis waarvan de oudste kern vermoedelijk teruggaat tot de 16de eeuw -in de 17de eeuw uitgebreid met een omvangrijk diephuis met puntgevel- dat nog vele 18de-eeuwse interieurelementen bevat.

In 1819 werden de zwartzusters bij koninklijk besluit erkend en werden hun statuten goedgekeurd. Tot dan beschikten ze echter niet over een eigen gebedsruimte. Met dat doel kochten ze in 1824 het naastgelegen huis op de hoek van de Voochtstraat en de Bleekstraat. Onmiddellijk werd begonnen met de afbraak van het hoekpand en de bouw van een kapel op de vrijgekomen locatie. Op bevel van het Nederlandse gouvernement mocht de kapel geenszins de uiterlijke kenmerken van een gebedsruimte vertonen, reden waarom ze de vormgeving van een burgerhuis meekreeg.

Gezien de stilistische éénvormigheid van de kapelgevel en de kloostergevel in de Voochtstraat is het waarschijnlijk dat de huidige kloostergevel in eenzelfde bouwcampagne tot stand kwam. Hierbij werd het kloostergedeelte van een bijkomende verdieping voorzien, die enige aanpassingen aan de bestaande dakstructuur noodzakelijk maakte.

In 1842 werd het klooster aanzienlijk uitgebreid met een vleugel die op het gelijkvloers plaats biedt aan een grote refter. Op het einde van de jaren 1960 fuseerden de zwartzusters met enkele andere vrouwenkloosters en verhuisden ze naar een bestaand klooster aan de Frederik de Merodestraat.

De kloostergebouwen in de Bleek- en Voochtstraat werden toegewezen aan het naastgelegen Klein Seminarie en zijn tot op heden in gebruik door zusters Norbertienen.

M&L citaat

"Ein Gebäude gehört unter die Dinge, welche nach erfüllten inneren Zwecken auch zur Befriedigung der Augen aufgestellt werden, so das man, wenn es fertig ist, niemals fragt, wieviel Erfindungskraft, Anstrengung, Zeit und Geld dazu erforderlich gewesen."

Een gebouw ressorteert onder die dingen die, eens hun intrinsiek doel bereikt is, ook voor het genot van de ogen opgericht worden, zodat men, wanneer het afgewerkt is, zich nimmer afvraagt hoeveel vindingrijkheid, inspanningen, tijd en geld daarvoor nodig geweest zijn.

Goethe, geciteerd in: Edward Leonard, *Schets der Ontwikkeling van het Huisuitzicht in Vlaanderen*, 18de jaargang, nr. 4-5, april-mei 1921, p. 7.

gemeenteraad het besluit een terrein te zoeken en plannen te laten opmaken voor een nieuwe instelling, bestemd voor 300 Gentse patiënten. Vijf jaar later, bij het in voege treden van de nieuwe wet op de krankzinnigenzorg, is het beloofde Gentse gesticht er nog altijd niet. Pas als de regering dreigt met sluiting van het oude alexianenklooster als krankzinnigengesticht wordt echt werk gemaakt van het project.

Om zijn plannen kracht bij te zetten, is Guislain ondertussen in de politiek gestapt als gemeenteraadslid en wordt hij lid van de Commissie der burgerlijke godshuizen. Plannen getekend door hemzelf of in samenwerking met Charles Van Huffel, architect bij de voornoemde Commissie, krijgen niet het fiat van de voltallige gemeenteraad. Aan de Commissie der stadswerken wordt nu opdracht gegeven om een geschikt terrein te zoeken en een bouwprogramma op te maken. Het oprichten van een commissie, waarin diverse disciplines vertegenwoordigd zijn, en die ter voorbereiding ook studiereizen onderneemt en rapporten publiceert, is niet uitzonderlijk. Voor de Parijse ziekenhuisproblematiek wordt in 1784 ook een wetenschappelijke onderzoekscommissie opgericht en in eigen land gebeurt hetzelfde voor het Brusselse Sint-Janshospitaal (1837-1843).

De Gentse commissie der stadswerken legt haar besluit voor tijdens de gemeenteraadszitting van 22 november 1851, waarop plannen opgemaakt door architect Adolphe Pauli (7), alsook de voorgestelde ligging worden goedgekeurd. Waarom die jonge ingenieur-architect Adolphe Pauli nu plots de voorkeur en de opdracht krijgt, en niet de architect van de Commissie der burgerlijke godshuizen, is onbekend. Pauli staat weliswaar aan het begin van een bloeiende carrière na de realisatie van de gebouwen van de Gentse dierentuin, en hij is pas benoemd tot professor-directeur aan de Koninklijke academie voor schone kunsten, maar toch is de keuze voor Pauli voor een dergelijk omvangrijk en bijzonder gespecialiseerd project gedurfd. Vermoedelijk spelen zijn opleiding als ingenieur-architect, zijn bijkomende studies in Duitsland en Italië en zijn rationalistische visie gericht op onder andere spaarzaamheid, een rol.

De weiden buiten de Brugse poort worden als locatie voorgesteld. Deze gronden zijn voor het grootste deel eigendom van de Commissie der burgerlijke godshuizen en zijn gelegen in een fabrieksvrije zone. Het in 1851 aanvaard primitief plan voorziet

een paviljoenbouw met in totaal twintig afdelingen geschikt rond evenveel binnentuinen en koeren, en een centrale kapel, wat resulteert in een rechthoekig grondplan met een uitspringende toegangspartij en een halfronde centrale afsluitmuur aan de andere zijde van het complex. De gemeenteraad kiest echter voor een gereduceerd complex bestemd voor Gentse patiënten. De mogelijkheid wordt open gehouden om indien noodzakelijk het origineel plan bij uitbreiding te realiseren.

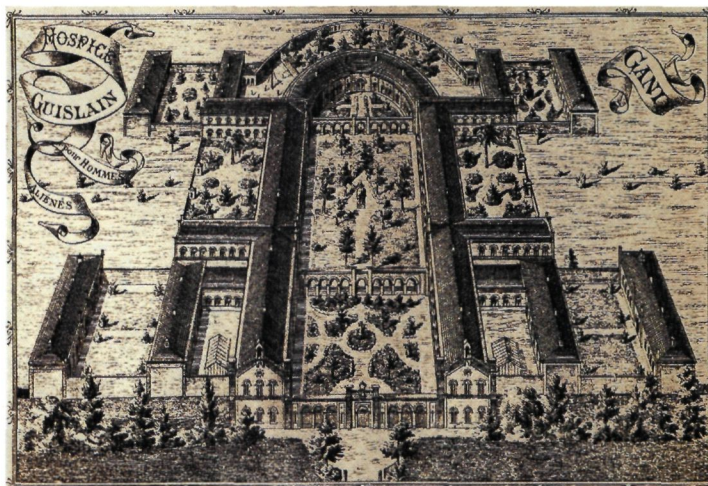
Bij koninklijk besluit van 13 oktober 1852 worden de plannen goedgekeurd en kan de bouw uiteindelijk worden opgestart.

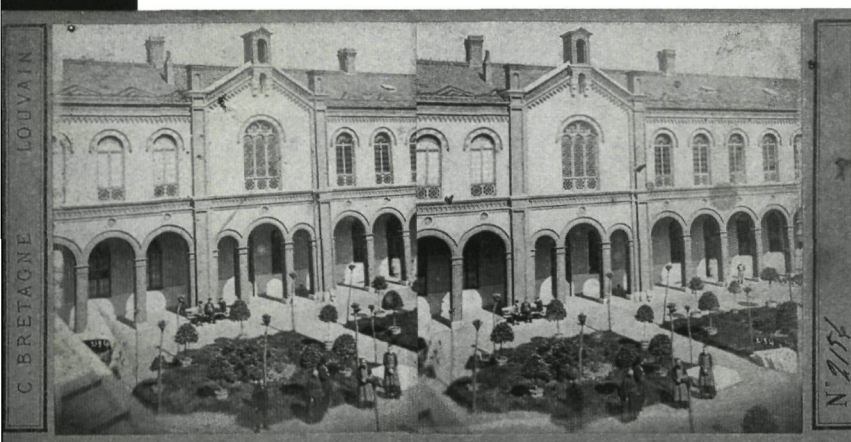
DE BOUW VAN HET COMPLEX

Het complex opgericht door de Commissie der burgerlijke godshuizen met de financiële steun van de Belgische staat en het provinciebestuur neemt met gebouwen, koeren, tuinen en weiden een oppervlakte van meer dan 8 hectaren in beslag, waarvan een goede 2 hectaren in bezit van de Commissie der burgerlijke godshuizen. Door een koninklijk besluit van 20 juli 1853 krijgt de Commissie de toelating om de overige gronden te verwerven voor openbaar nut.

De instelling is bedoeld voor geesteszieke mannen, zowel geneeslijke als ongeneeslijke, en zowel betalen als patiënten ten laste van de Commissie der burgerlijke godshuizen. Op het einde van 1859 zijn er 367 patiënten. Guislain zelf vindt 400 het maximum, maar dit neemt niet weg dat bij ministerieel besluit van 3 april 1878 het aantal patiënten in het inmiddels uitgebreide complex op 480 (400 volwassenen en 80 kinderen) wordt vastgelegd.

▼
Lithografie van
F. Giele met gezicht
op het complex in
vogelvlucht,
circa 1900
(verz. Museum dr.
Guislain)

▲ Zicht op ommuurde afdeling, stereokaart 1860 (verz. Museum dr. Guislain)

▼ Gaanderij in Veurkse en Boomse baksteen (foto O. Pauwels)

De bouw (8) van het centrale gedeelte, namelijk de twee evenwijdige vleugels met twee van de aansluitende afdelingen, de voorgevel en de afsluitende halfcirkelvormige afdeling aan oostzijde met de omringende afdelingen wordt opgesplitst in verschillende aanbestedingen die starten in het voorjaar van 1853. Hierbij valt telkens de zeer korte uitvoeringstermijn op die loopt van enkele maanden tot maximum één jaar (9).

Op 21 april 1854 wordt het gebouw zelf aanbesteed, naargelang het materiaal verdeeld over vijf loten (10). Het bestek bevat interessante informatie over de materiaalkeuze. Men wou zo goedkoop mogelijk bouwen en daarom vervangt baksteen de duurdere natuursteen, en wordt onder andere ook lood vervangen door zink. Als bouwmaterialen schrijft het bestek vier verschillende soorten baksteen voor. Met de Boomse roodbruine baksteen

zullen de buitenmuren en de pilasters gebouwd worden. De muurvlakken en panelen worden met contrasterende Veurnse gele baksteen opgevuld. Venster- en deuroplijstingen worden uitgevoerd in geprofileerde Veurnse en Boomse baksteen. Scheldesteen is voorzien voor de muren onder de gaanderijen, de binnenmuren en de schoorstenen. Geprofileerde Boomse steen werd gekozen voor alle geprofileerde omlijstingen, kapitelen, diverse lijsten, friezen. Als vierde baksteensoort wordt Rupelmondse baksteen voorzien voor de gewelven in de overdekte gaanderijen, voor de gewelven van de keukens en de woonplaatsen en andere.

Doornikse steen dient voor de plinten, deurdorpels en traptreden. Ecaussines (11) wordt eveneens aangewend voor dorpels, buitentrappen en omlijstingen van de kelderopeningen en geprofileerde steen van Ecaussines voor lijsten, consoles, panelen en muurafdekking. De metselmortel voor het funderingsmetselwerk bestaat uit $\frac{3}{4}$ Doornikse kalk en $\frac{1}{4}$ steenkoolas, en voor de opbouw $\frac{3}{5}$ Doornikse kalk en $\frac{2}{5}$ mager zand. Balken en balkconstructies voor de troggewelven van de gaanderijen zijn in getrokken ijzer. Met gietijzer worden raaminvullingen, roosters en afvoerbuizen gerealiseerd, terwijl het hekwerk en ankers in smeedijzer zijn. De dakbedekking van gaanderijen en een aantal paviljoenen, alsook de dakgoten worden uitgevoerd in zink.

Het oorspronkelijke bestek omvat ook een lot timmerwerk voor de bedaking (12). Dit wordt pas in uitbreiding van de lopende aanneming in het voorjaar van 1855 gegund aan de aannemers, die al aan het werk zijn. De afwerking van het complex verloopt eveneens via openbare aanbesteding en afzonderlijke loten vanaf het voorjaar van 1855 (13). Dit omvat schrijnwerk van vensters en deuren, pleisterwerk, voegwerk en plafonneringswerken, plinten en vloeren. De bewaarde bestekken verstrekken interessante gegevens over de samenstelling van pleister- en voegmortels. Voor de pleisterwerken van de muren en de eerste laag van de plafonds wordt gebruik gemaakt van $\frac{2}{5}$ Doornikse kalk en $\frac{3}{5}$ zand gecombineerd met 15 kg grijs vulsel (haar) per m^3 mortel. Voor de plafonds wordt als tweede laag een witte mortel gebruikt bestaande uit kalk van Namen gemengd met wit vulsel (haar). Het voegwerk wordt uitgevoerd met witte en rode mortel en gesneden *découpé à la règle*. De witte voegmortel bestaat uit $\frac{3}{4}$ Doornikse kalk en $\frac{1}{4}$ zand. De rode mortel bestaat uit $\frac{3}{4}$ Doornikse kalk en $\frac{1}{4}$ verbrijzelde baksteen aangevuld met rood pigment *tête morte*. Bedoeling was dezelfde kleur als deze van de

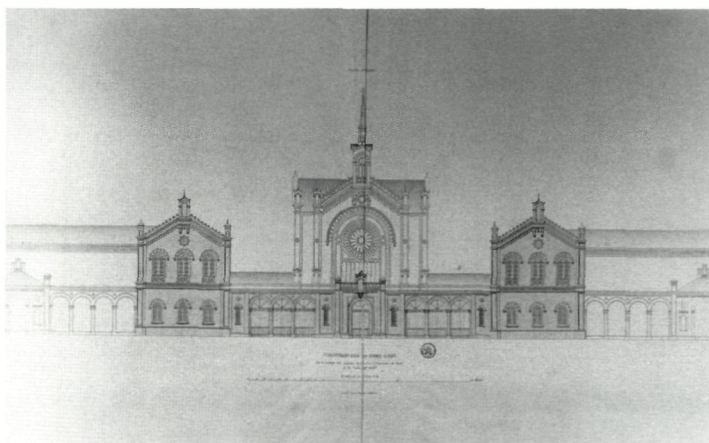

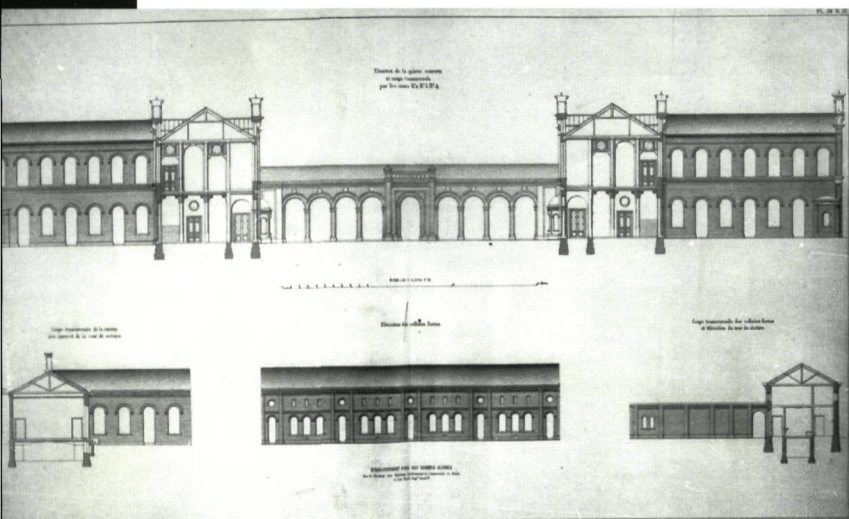
▲ Centrale binnenplaats, stereokaart 1860 (verz. Museum dr. Guislain)

baksteen te bekomen. Wat de vloeren betreft komen er in het administratief gebouw parketvloeren in visgraatmotief *points de Hongrie*. Voor de begane grond van de overige gebouwen zijn er eiken en dennen plankenvloeren voorzien. Alle vloeren op de verdieping krijgen plankenvloeren in dennenhout.

In uitvoering van de lopende aannemingen wordt in het voorjaar van 1856 opdracht gegeven om symmetrisch naast de centrale vleugels (14) twee afdelingen met in totaal vier gebouwen op te richten. De opdracht van Melchior Leonard wordt in 1857 nogmaals uitgebreid met de realisatie van een gaanderij op de centrale binnenplaats. De gunning van de schilderwerken gebeurt via een prijsofferte uitgeschreven op 5 mei 1857. Het bestek voorziet het gebruik van olieverf voor alle ijzeren onderdelen en schrijnwerk. Voor de afwerking van de deuren wordt ook prijs gevraagd voor een eventuele afwerking met een geverniste eikimitatie. Alle deu-

▼ Voorgevel met geplande kapel, ontwerp van A. Pauli 1952 (archief OCMW Gent)

▲ Dwarsdoorsnede over binnenplaatsen en dwarsvleugels, opstand halfronde vleugel van de

heftige patiënten (uit *CASTERMANS A., Parallele des maisons de Bruxelles et des principales villes de la*

Belgique, construites depuis 1830 jusqu'à nos jours, Parijs/Luik, pl. 24 en 25)

ren worden rond de sloten voorzien van een zwarte omkadering. De muren krijgen een op kleur gebrachte kalkverf en de offertevraag stelt als einddatum van de werken reeds eind juli 1857 voor: dus welgeteld een uitvoeringstermijn van een goede twee maand!

Op 23 oktober 1857 is het gebouw gebruiksklaar en verhuizen 280 patiënten en 30 broeders van het alexianenklooster naar de nieuwe instelling. Pas een jaar later zijn alle bouwwerken effectief voltooid (15). Joseph Guislain overlijdt op 1 april 1860 en het gesticht staat kort daarop bekend onder de naam *Hospice Guislain* (16).

Voor de ziekenzorg en het beheer van de gebouwen wordt door de meeste leden van de gemeenteraad en de Commissie der burgerlijke godshuizen de voorkeur gegeven aan leken, doch op aandringen van dokter Guislain worden uiteindelijk de Broeders van Liefde hiervoor ingeschakeld. De verantwoordelijkheid van de instelling wordt gedeeld door een broeder-overste directeur en een hoofdgeneesheer. Deze laatste is ook verantwoordelijk voor de behandeling. Nog steeds in uitvoering van het eerste algemene plan dateren de plannen voor de twee atelierafdelingen die de voorgevel van het complex flankeren van 1863. Deze worden uitgevoerd tussen 1865 en 1866 (17). Plaatsgebrek voor de onzindelijken leidt een kleine tien jaar later tot de bouw van twee nieuwe vleugels. In samenspraak met dokter Ingels, de opvolger van Guislain, stelt

Pauli de uitvoeringsplannen op punt, en dit opnieuw volgens het oorspronkelijke conceptplan. Ze worden links van de tweede centrale gang voorzien (18).

Voor de volledige realisatie van het oorspronkelijk plan staat nog een nieuwe vleugel voor de kinderen op het programma (19), alsook de bouw van de kapel en de vleugel voor betalende patiënten. Meermaals hebben de broeders aangedrongen op realisatie van de geplande centraal gelegen kapel, doch de Commissie der burgerlijke godshuizen wil deze kapel eigenlijk niet laten bouwen, omdat die een te grote impact op de grote centrale binnenplaats zou hebben (20). Na het overlijden van Pauli worden nog een aantal kleinere werken uitgevoerd (21). In het begin van de 20ste eeuw zijn er nog steeds houten vloeren in de slaapzalen, de verlichting gebeurt op gas, er zijn elektrische bellen (22). Men verwarmt zich nog steeds met kachels, en er is geen waterleiding. Tijdens de Eerste Wereldoorlog wordt heel wat materiële schade toegebracht (23), maar het archief bevat geen documenten over herstelingswerken.

Over de huur en het onderhoud van de gebouwen ontstaan rond 1920 discussies tussen de Commissie en de broeders. De gebouwen zijn dringend aan onderhoud toe, maar in feite zou de Commissie het gesticht liever sluiten en de gronden verkopen. Het probleem wordt opgelost door een notariële acte van 4 april 1928, waarbij de gronden en de gebouwen voor 60 jaar in erfpacht afgestaan worden aan de vzw Broeders van Liefde (24). Architect Alphonse Van de Vijver maakt de plannen op voor de nodige renovatiewerken, waarvan de uitvoering zeer snel start. Twee brandstichtingen op 25 en 27 juli 1928, tijdens de herstellingswerken zelf, brengen grote schade aan. De eerste brand legt de volledige linkervleugel in puin, en de volgende brand een gedeelte van de bedaking en interieur van de rechtere vleugel. Hierop volgt de grondige modernisering van het tehuis tussen 1928 en 1930, waarbij het volledige interieur wordt gewijzigd: de vloeropbouw wordt vervangen door brandbestendig materiaal, de stenen en houten trappen worden afgebroken en vervangen, de bedaking en alle houten vloeren tenslotte worden vervangen door keramische tegelvloeren. De zolder wordt een volwaardige verdieping door het verlagen van de plafondhoogte van de verdieping. In dezelfde stijl worden aanbouwen voor onder andere de toiletten en uitspringende trapkokers gerealiseerd, terwijl het oorspronkelijk sanitair op de binnenkoeren verdwijnt. De toe-

◀ Eerste binnenkoer met kapel
(foto O. Pauwels)

◀ Watertoren gezien vanuit de tweede binnenkoer
(foto O. Pauwels)

gangsgaanderij wordt dichtgemaakt met ramen. Vermoedelijk zijn toen ook de afsluitmuren en hekken rond de afdelingen gesloopt. Eindelijk wordt ook de al lang voorziene kapel gebouwd (25), centraal op de eerste binnenkoer. De watertoren en de woningen vooraan voor de aalmoezener en de directeur dateren eveneens uit deze periode (26).

Tijdens de Tweede Wereldoorlog wordt de instelling niet gespaard. In september 1944 beschadigen obussen de wasserij en de schouw van de wasserij, de keuken, en een aantal afdelingen (27). Na de oorlog worden regelmatig herstellingswerken en renovaties uitgevoerd, en ook nieuwe gebouwen opgericht (28). Sinds 18 maart 1985 zijn de Broeders van Liefde eigenaar van het complex. Tijdens de laatste decennia is de renovatie verder gezet en het gebouwenbestand uitgebreid, onder andere met een nieuw ziekenhuis in 1997.

Sinds 6 oktober 1999 hebben het originele 19de-eeuwse complex en de toevoegingen van 1928-1930 het statuut van beschermd monument. Van het oorspronkelijke complex resten de buitengevels van de centrale vleugels met halfronde afsluitende afdeling en muur, de toegangsvleugel, gaanderijen, de dwarse vleugels, de vleugel van de hoeve ten zuidoosten, de ateliers.

▼
Het complex circa
1900, omgeven door
landbouwgrond
(© KIKIRPA Brussel)

INSPIRATIEBRONNEN EN INVLOEDEN VAN JOSEPH GUISLAIN

Dit modelinstituut, resultaat van rationeel en functioneel denken, weerspiegelt in organisatie en ligging de therapeutische visie van de verlichte denker en humanist Joseph Guislain.

Zijn visie is gebaseerd op evoluties binnen de medische, maatschappelijke en architecturale wereld. Hij inspireert zich op het rationele gedachtegoed van de Franse architect Jean-Nicolas Louis Durand, de laat 18de-eeuwse gepubliceerde rapporten van de Parijse ziekenhuiscommissie, de realisaties die hij bestudeert tijdens zijn buitenlandse reizen en tenslotte uiteraard ook de nieuwe therapeutische visies.

De principes van de rationele, in casu neoclassicistische architectuur worden verwoord door de Franse architect Jean-Nicolas Louis Durand (1760-1834), leerling van Etienne Louis Boullée (1728-1799). Zijn principes zijn verspreid via zijn professoraat aan de *Ecole polytechnique* van Parijs en via zijn in 1809 gepubliceerde lessen (29). Hierdoor beïnvloedt hij sterk de architectuur van de eerste helft van de 19de eeuw. Hij ontwikkelt het principe van de compositie, namelijk het ordenen, beginnend met het aantal en de plaats van de belangrijkste delen, daarna volgen de minder belangrijke, en hieruit vloeit de opbouw voort van de ruimte en gevelarchitectuur. Hij pleit voor spaarzaamheid op financieel vlak en voor eenvoud van materie en vorm. Volgens hem leidt een economische doelmatigheid vanzelf naar symmetrie, regelmaat en eenvoud.

Guislain laat zich eveneens inspireren door de eigentijdse ziekenhuisproblematiek. Tijdens de 18de eeuw ontstaan ziekenhuizen (30) uit militaire en economische overwegingen. Doch door algemeen slechte omstandigheden op hygiënisch vlak met hoge sterftcijfers tot gevolg ontwikkelt zich in Europa tijdens dezelfde eeuw ook de vraag naar nieuwe en wetenschappelijk verantwoorde ziekenhuizen. Volgens de miasmtheorie wordt ziekte veroorzaakt door een wijziging van de lichaamssappen onder invloed van schadelijke stoffen in de lucht. De ziekmakende miasmen moeten letterlijk weggeblazen worden met voldoende lucht. De natuurlijke genezende werking van frisse, landelijke lucht kan enkel maximaal gerealiseerd worden in ziekenhuizen met afzonderlijke en goed verluchte paviljoenen (31).

Belangrijk voor de evolutie van het 19de-eeuwse ziekenhuis zijn de besluiten van de onderzoekscom-

missie van de *Académie des sciences*, die de Parijse ziekenhuisproblematiek onderzoekt (32). De commissie stelt in haar gedetailleerde rapporten dat ziekenhuizen in een aangename omgeving, in de vrije natuur moeten opgericht worden. Het ziekenhuis als *machine à guérir*, om zieken te behandelen en te genezen, wordt volgens de commissie best opgebouwd volgens het paviljoentype (33) met symmetrisch en parallel opgestelde paviljoenen die oost-west georiënteerd zijn en die centraal een brede open binnenruimte omsluiten. Goed geventileerde ziekenzalen die minstens aan twee zijde aan de open lucht grenzen worden gepromoot. Dankzij de rapporten van deze commissie ontstaat het specifiek ziekenhuistype, en rekening houdend met de verslagen van de commissie wordt pas 50 jaar later te Parijs het *Hôpital Lariboisière* (34) tussen 1839 en 1854 opgericht. Tussen 1866 en 1878 ontstaat het meest volmaakte ziekenhuis het Parijse *Hôtel-Dieu* naar het ontwerp van E. Gilbert (35). Door de ontdekking van de bacterie is de miasmtheorie voorbijgestreefd, en dit betekent dat het paviljoenenstelsel op het einde van de 19de eeuw wordt opgegeven. Ventilatie wordt dan trouwens in vele gevallen als nadelig beschouwd.

Om hygiënische redenen wordt het paviljoenenstelsel in België verplicht door de reglementen van 1884 en 1898. Deze reglementen bevatten gedetailleerde ontwerprichtlijnen voor bijvoorbeeld de oriëntatie, afmetingen, gangen, vensters, ventilatie en verwarming, maar ook voor de bedden. Ook soberheid wordt een richtlijn en overbodige decoratie moet vermeden worden.

Toch slaagt Guislain er in om, 40 jaar vóór deze reglementering, vanuit de bestaande ziekenhuistypes, een specifiek programma voor een psychiatrische inrichting uit te werken, waar geesteszieken niet alleen opgevangen maar ook een genezende behandeling krijgen. Zijn gesticht is tegelijkertijd een tehuis voor ongeneeslijken, een hospitaal voor de behandeling van geneeslijken, en een isolatieplaats voor de zieken. Zijn indeling van diverse categorieën van patiënten bepaalt de vorm van hun behuizing, die aangepast wordt aan hun specifieke therapie. Guislain onderscheidt drie categorieën: de herstellende, de rustige en de woelige patiënten, die nog verder onderverdeeld worden in meer specifieke categorieën zoals dementen, heftigen, idioten, onzindelijken enz.

Ook zijn buitenlandse reizen hebben Guislain's ideeën over het ideale gesticht gevormd. Hij maakt

◀ Portret van de Franse arts Philippe Pinel (verz. Museum Dr. Guislain)

in de loop van zijn carrière als arts en als professor aan de Gentse universiteit meerdere reizen in Europa en brengt daar systematisch verlag over uit in zijn publicaties. Zo bezoekt hij Nederland, Zwitserland en Italië. Zijn teksten vormen een curieus allegaartje van gegevens over het land, zijn bewoners en zijn eigenaardigheden. Maar uiteraard is Guislain ook een intelligent observator van hetgeen op het vlak van de ontluikende psychiatrie plaatsvindt. Zijn verslagen getuigen van een scherpzinnige kijk op de concrete ontwikkelingen van de psychiatrische gezondheidszorg, maar hij heeft eveneens oog voor de architectuur waarin deze nieuwe medische praktijk uitgeoefend wordt. Meerdere schetsen kleuren zijn verslagen. Zowel totaalconcepten van gebouwen als deelaspecten zoals bijvoorbeeld de ventilatie, krijgen zijn aandacht. Het is duidelijk dat Guislain voor de bouw van het Gentse *Hospice pour hommes aliénés* niet over een nacht ijs gaat en voortdurend wikt en weegt wat er in andere landen aan architectonische oplossingen is gerealiseerd.

Guislain volgt de nieuwe ontwikkelingen in de psychiatrie op de voet. Tot dan toe worden armen en krankzinnigen in hospitalen opgesloten en aan het werk gezet. Krankzinnigen worden namelijk niet beschouwd als zieken, maar als wezens met dierlijke afwijkingen. De nieuwe benadering van geesteszieken werd op het einde van de 18de eeuw door arts Philippe Pinel ontwikkeld in de nadagen van de Franse revolutie. Hij beschouwt de krankzinnigen

HOSPICE GUISLAIN, GAND.

ATELIER DES MATELASSIERS.

▲ De therapie bestond onder andere uit handenarbeid, hier de matrassenmakers aan het werk. Let op de ramen met binnenluiken (uit *Mijmeringen*, Gent, 1988)

niet als gekken die uit de maatschappij moeten geweerd en opgesloten worden, maar integendeel als psychisch gestoorden die behandeld en genezen kunnen worden. Pinels' ideeën zijn vergelijkbaar met die van William Tuke in Engeland, die ook spreekt van een *moral treatment* (36). Hun ideeën komen er in grote lijnen op neer dat een behandeling bestaat uit het creëren van een kader en een dagdagelijkse praktijk, waarin de *homme aliéné* (deze oude term voor de patiënten heeft een onmiddellijke link met het 'vervreemd zijn') een houvast krijgt en teruggeroepen wordt naar de wereld van de redelijkheid. Deze opvattingen vinden hun oorsprong in de ideeën van de Verlichting: iedereen, kinderen, vreemde volkeren, geesteszieken, worden aangespoord om deel uit te maken van de rationele wereld (37).

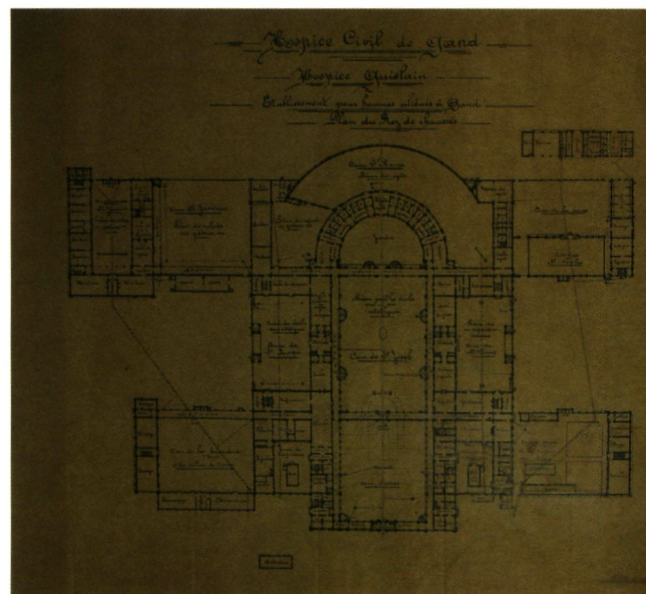
HET PLANCONCEPT VAN DE MACHINE À GUÉRIR

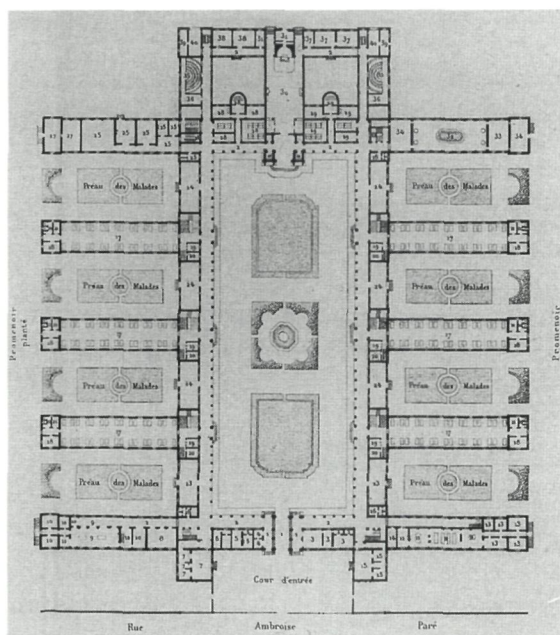
Hoe Joseph Guislain tot het ontwerp van het ideaal krankzinnigengesticht komt, publiceert hij in een aantal geschriften en voornamelijk in zijn *Leçons orales sur les Phrénopathies* van 1852. Essentieel is dat het een nieuw gebouw moet zijn. Zoals Pinel is hij van mening dat opgesloten patiënten moeten bevrijd worden en een menswaardige, genezende behandeling moeten krijgen. Hiervoor zijn bestaande gebouwen, zelfs met de nodige aanpassin-

gen, volgens Guislain niet geschikt. Als bevrijding uit de verstikkende industriële stad verkiest hij een landelijk gebied met gezonde lucht en een rustige omgeving. Het gedachtegoed van Jean-Jacques Rousseau en de romantische stroming spelen hierbij een rol, want contact met de natuur zou de mens rust en evenwicht brengen. Een terrein met landbouwgrond past eveneens in de behandeling, omdat handenarbeid, werk op het land en op de boerderij deel uitmaken van de therapie.

Voor de realisatie van het grondplan van het tehuis begint Guislain, zoals architect J.N. Durand het voorschrijft, met de ordening van de belangrijkste onderdelen. Rekening houdend met het aantal patiënten en de soort ziekteverschijnselen werkt hij een programma en grondplan uit. Vertrekkend van twee kruisende rechthoeken creëert hij centraal een open ruimte en symmetrisch hiernaast de afdelingen. Daarna worden de verbindingsgaanderijen tussen de afdelingen getrokken en tenslotte situeert hij de zalen, lokalen en cellen. Om een duidelijke scheiding van de soorten patiënten te realiseren kiest hij resoluut voor een complex met rechthoekige afzonderlijke paviljoenen. Het gesticht heeft een symmetrisch grondplan met voorgevel gericht naar het westen. Twee langwerpige evenwijdig gelegen vleugels omsluiten de ruime binnenplaats, ten westen met elkaar verbonden door een gaanderij met toegangsportiek, en aan de tegenoverliggende zijde in het oosten door een halfcirkelvormige vleu-

▼ Plattegrond na 1875 (archief OCMW Gent)

▲ Grondplan van het Hôpital Lariboisière in Parijs (uit MENS N. en TIJHUIS A., De architectuur van het ziekenhuis, Rotterdam, 1999, p. 20)

gel. Op de binnenplaats kruisen nog twee verbindingsgaanderijen de centrale vleugels. Deze vormen de verbinding met de aanpalende dwarspaviljoenen. Aan westzijde verbindt de gaanderij vier afdelingen, centraal twee afdelingen, en naast de halfcirkelvormige vleugel twee afdelingen. Op het primitief plan komt de kapel voor aan de meest westelijke gaanderij. De centrale vleugels en de aanpalende dwarse paviljoenen hebben twee bouwlagen, de overige gebouwen slechts één bouwlaag.

Opvallend is de gelijkenis tussen de grondplannen van het Guislaingesticht, en deze van zowel het *Hôpital Lariboisière* (1839-1854) en het eveneens in Parijs gelegen *Hôtel-Dieu* (1866-1878). Beide Parijse paviljoenziekenhuizen hebben een rechthoekig binnenplein geflankeerd door rechthoekige vleugels, verbonden met haaks geplaatste paviljoenen. Het binnenplein wordt aan de voorzijde ingenomen door gebouwen voor de administratie en aan de andere kant door de kapel. Dit bevestigt dat Guislain het Parijse *Hôpital Lariboisière* kent en ook de rapporten van de Parijse onderzoekscommissie kent en toepast.

Met Guislain als gids (38) beschikken we over een gedetailleerde beschrijving van het gesticht. Het heeft een oppervlakte van acht hectaren, vier aren en zeven centiare, waarvan circa drie hectaren

ingenomen wordt door gebouwen, circa twee door moestuinen en ongeveer drie door landbouwgronden en weiden. Het terrein is volledig ommuurd en dicht bij de gebouwen is er een haag. Binnen hun afdeling kunnen de geesteszieken zich vrij bewegen en iedere verwijzing naar opsluiting wordt vermeden, doch de afdelingen worden strikt van elkaar gescheiden en de open zijden van de afdelingen zijn afgesloten met muren en hekken. Iedere afdeling heeft een binnentuin die naar gelang het aantal patiënten in oppervlakte varieert. De kleinste heeft een oppervlakte van 270 m² en de grootste van 2.250 m², met een totaal van 10.443 m² aan binnentuinen. Zoals ook te zien op de foto's van 1887 hebben ze een groenaanleg met bomen, struiken en bloemperken. In enkele tuinen komen sierlijke vogelkooien voor: "*Il avait été résolu d'abord de placer dans les cours des volières élégantes, afin de distraire et de récréer les malades*" (39).

Aangepaste lokalen en ruimte voor de therapie zijn voorzien voor iedere categorie. Er zijn gemeenschappelijke vergaderzalen, bij sommige een klaslokaal, eetzaal, een verwarmde plaats en slaapzalen. Zieken moeten voldoende bewegen en werken en dus zijn er gangen, koeren en tuinen om in te wandelen en ateliers voor handenarbeid. Buiten de ateliers werken patiënten ook in de keuken, de tuinen, de moestuinen, de omringende velden. Tekenen, schilderen, musiceren, muziek beluisteren, lezen of het aanleren van een taal maken ook deel uit van de therapie en ook hiervoor zijn er aangepaste lokalen. Ook aan ontspanning wordt gedacht in de vorm van gezelschapsspelen. De katholieke moraal wordt bijgebracht en dus is er een kapel en een woning voor de aalmoezenier. Buiten de afdelingen zijn er spreekkamers ingericht voor het contact met familieleden en vrienden. Uiteraard zijn er nog lokalen voor de administratieve diensten, de verpleging, de inwonende dokters en broeders.

Bij de ingang, rond de eerste binnenkoer bevinden zich de administratieve lokalen, portiersloge, de lokalen voor de geneesheer, directeur, aalmoezenier, burelen, consultatiekamer, ontvangstlokalen, en op de verdieping de woning van de aalmoezenier en van de dokter, slaapzalen en huiskapel van de broeders. Links van de binnenplaats bevindt zich de afdeling van de ziekenzalen en de wasserij, en rechts van de binnenplaats de afdeling van de keuken, de bakkerij en slagerij, met in de nabijheid een aantal gemeenschappelijke refters alsook de refter van de broeders en het personeel. Afzonderlijke eetzaal

▶
 Refeter van de
 rustige patiënten
 met hangende
 zilverglazen heksen-
 bol als afweermiddel
 tegen het kwaad,
 foto 1887
 (verz. Museum dr.
 Guislain)

zijn er in de afdelingen van de heftige zieken, de onzindelijken, de gebrekkigen en de kinderen. Symmetrisch aan beide zijden van voornoemde afdelingen sluiten de vleugels aan van de ateliers. In 1859 noteren we ateliers en werkplaatsen voor kleermakers, schoenmakers, vlechters, borstelmakers, wevers, schilders, decorateurs, vergulders, schrijnwerkers, timmerlui, slotenmakers, metsers, tuinmannen, landbouwers, bakkers, schrijvers, tekenaars, boekbinders. De tweede centrale en meest uitgestrekte binnentuin is deze van de afdeling Sint-Jozef van de volgzame en intelligente

▼
 Slaapzaal van de
 dementen met
 roosters voor
 aansluiting van de
 kachel en voor ver-
 luchting, foto 1887
 (verz. Museum dr.
 Guislain)

patiënten. Deze afdeling heeft een vergaderzaal, een lagere school, eetzaal, muziekklas en badplaatsen. De Sint-Jozefsvleugel wordt door gaanderijen verbonden met symmetrisch geplaatste dwarse vleugels rond een binnentuin afgesloten met muren en hekken. De linkerafdeling Sint-Lucas is bestemd voor de niet-intelligente patiënten en de rechterafdeling Sint-Niklaas voor de volgzame betalende patiënten. De tweede centrale binnenkoer wordt afgesloten door de halfcirkelvormige afdeling Sint-Pieter, bestemd voor heftige patiënten. De isolatiecellen in deze afdeling bevinden zich tussen twee gangen met aan één zijde de toegang en de andere zijde een venster. De binnenkoer van de heftige zieken gelegen rond deze afdeling is afgesloten met een hoge muur en de rondboogvormige muuropeningen zijn hier voorzien van traliewerk. Links hiervan de afdeling van de onzindelijken gerealiseerd in 1875, en rechts de kindervleugel en aansluitend de hoeve, eveneens opgericht in 1875. Bij de opstart is de hoeve ondergebracht in een voorlopig gebouw waarin slechts zes tot acht koeien en één paard worden geteld.

Het gesticht telt twee douches en een achttal baden. Baden zijn er eveneens bij de ziekenzalen en in de vleugel van de onzindelijken. De slaapzalen bevinden zich op de verdiepingen. Naast gemeenschappelijke slaapzalen voor zestien tot achttien

bedden zijn er ook slaapkamers voor twee tot zes bedden. Alle sanitair bevindt zich gelijkvloers in de halfronde uitbouwseltjes palend aan de gaanderij van de binnenplaats of bij de afsluitmuren. Op de verdieping, dus in de slaapzalen, zijn er alleen verplaatsbare stoelen en nachtemmers.

Bij de grondige verbouwing van 1928-1930 zijn de zolders verhoogd en tot een bruikbare verdieping omgevormd door de zalen van de verdieping te verlagen. De werkateliers bevinden zich op de zolders, de slaapzalen op de verdieping en de woon- en therapiezalen op de begane grond. De afdeling voor de heftige patiënten blijft voor dezelfde patiënten voorbehouden doch de indeling wordt volledig gemoderniseerd.

VORM VOLGT FUNCTIE

Natuurlijk beantwoordt de architecturale uitwerking (40) van het complex ook aan de therapeutische visie van Jozef Guislain. De architectuur moet het oog strelen, de geest verlichten, op de harten inwerken, de tevredenheid bevorderen en indien mogelijk het gevoel van geluk oproepen: *"Il faut que l'édifice consacré aux personnes atteintes de cette affection soit agréable à la vue, qu'il égale l'esprit, qu'il agisse sur les coeurs, inspire le contentement et, s'il est possible, qu'il fasse naître chez le malade le sentiment de bonheur"* (41).

Rekening houdend met alle voorwaarden gesteld door Guislain heeft Adolphe Pauli op een schitterende wijze het programma vorm gegeven. Gecombineerd met een rationele, heldere en symmetrische opbouw steekt hij het complex in een eclectisch kleedje dat voornamelijk als neoromaans kan bestempeld worden. Het gebruik van de rondboog en baksteenfriezen is neoromaans, de ontworpen kapel is uitgesproken neogotisch, de raamindeling en de hogels (42) op de puntgevels van de voorgevel verwijzen naar de vroeggotiek. De rondbooggaanderijen verwijzen dan weer naar de Italiaanse renaissance. Samen met de bijzondere materiaalkeuze, namelijk opgaande muren in gele Veurnse baksteen, verticale en horizontale accenten en decoraties in roodbruine Boomse baksteen, vormt het een uniek voorbeeld van 19de-eeuwse kleurige baksteenarchitectuur.

Dit gebruik van verschillende kleuren kadert in de opvatting dat dit de geesteszieken gelukkig maakt en hen zo kan helpen genezen: *"Les constructions ont*

▲
Gevel van de
binnenkoer in
eclectische stijl
(foto K. Vandevorst)

été faites de briques jaunes de Furnes et de briques rouges de Boom pour les façades extérieures et intérieures. C'est là un système polychromique très agréable à la vue, et qui s'adapte parfaitement au style roman-byzantin de l'édifice. Ce style répond tout à fait au but qu'il s'agit d'atteindre dans le traitement moral des affections mentales" (43).

Ingenieur-architect Pauli is in de eerste plaats, zoals Guislain, een rationalist. Louis Cloquet legt de nadruk op de rationalistische principes die Pauli hanteert in zijn lessen (44), en Pauli zelf legt er in een toespraak van 1885 de nadruk op dat architectuur, als wetenschap eerst en vooral rationeel moet zijn: *"Il ne s'agit plus aujourd'hui, lorsqu'on veut être architecte, de s'arrêter consciencieusement à telle forme que nous ont légué les siècles passés. Il faut tout d'abord se pénétrer du but à atteindre et veiller, en s'aidant des lumières de la raison et des données de la science, à ce que toutes les parties de l'édifice à construire concourent harmonieusement à l'ensemble de ce but."* (45)

Op basis van rationele, constructieve en industriële principes komt hij tot een overwegend neoromaanse stijl die geheel aanleunt bij de zogenaamde *Rund-*

bogenstil. Tussen 1841 en 1846 studeert Pauli nog verder in München (46) en daarna bezoekt hij Italië. In München leert hij zeker deze stijl kennen, aangezien grootschalige stedenbouwkundige werken en bouwwerken aan de gang zijn wanneer hij architectuurlessen volgt aan de Academie voor schone kunsten aldaar. Deze stijl ontwikkelt zich gedurende het tweede en derde kwart van de 19de eeuw in een aantal Duitse staten en ook in Rome, en wordt verder verspreid over Duitsland, Engeland en Amerika. De *Rundbogenstil* kan getypeerd worden als een fase van het romantisch classicisme. Door een rigide en repetitieve compositie ligt het in de lijn van het neoclassicistische rationalisme, en is het een combinatie van stijlkenmerken uit de romaanse, byzantijnse, vroegchristelijke en Italiaanse renaissance.

Opvallend zijn de gemeenschappelijke stijlkenmerken tussen bijvoorbeeld het station van München (1847/49-1860/61) naar ontwerp van Friedrich Bürklein, de Ludwigskirche (1829-1840) naar ontwerp van Friedrich von Gärtner in dezelfde stad, en het Guislaingesticht in Gent. Deze drie gebouwen met een totaal andere functie vertonen evenwel dezelfde stijlkenmerken zoals rondbooggaanderijen, rondboogvensters, licht hellende zadeldaken, een kleurige baksteenarchitectuur met gebruik van

baksteen- en terracottafriezen. Zowel in zijn allereerste opdracht -de dierentuin- als voor het Guislaingesticht maakt Pauli gebruik van deze sterk Duits geïnspireerde kleurige baksteenarchitectuur.

Dat Pauli's bouwstijl niet uitzonderlijk is in deze periode, is duidelijk als we overlopen wat er gelijktijdig in Gent wordt gebouwd. Vanaf circa 1850 worden de neostijlen geïntroduceerd zowel bij openbare gebouwen als bij woningen, en meer en meer wordt er gebruik gemaakt van baksteen.

In die periode neemt de industrie een sterke uitbreiding en vooraanstaande industriëlen en de middenklasse blijven bouwen in overwegend neoclassicistische stijl. Daarin komt enige verandering rond 1856 onder invloed van baron Jean Baptiste Bethune en de Sint-Lucasschool. Vanaf dan worden meer neogotische stijlkenmerken geïntegreerd. Een ongewoon vroeg voorbeeld hiervan is het neogotisch bisschoppelijk paleis op het Bisdomplein naar ontwerp van M. J. Wolters (1841-1845).

Naar het ontwerp van Louis Roelandt wordt tussen 1851 en 1853 de rijschool aan de Lange Violetstraat gerealiseerd. Een bakstenen gebouw in neoromaanse stijl met gebruik van steen van Ecaussines voor pilasters, deur- en vensteromlijstingen. Niet ver daar vandaan wordt tussen 1853 en 1869 in

►
Binnentuin van de
kinderafdeling met
zwiermolen,
foto 1887
(verz. Museum dr.
Guislain)

eclectische stijl met Byzantijnse, romaanse en vroeggotische stijlkenmerken en met een natuurstenen voorgevel de Sint-Annakerk op het Sint-Annaplein opgericht, opnieuw naar ontwerp van Louis Roelandt. Ook de reeks woningen aan de Lamstraat daterend van 1852 is gebouwd naar ontwerp van Louis Roelandt. Dit geheel, weliswaar voorzien van een gepleisterde gevel, heeft neoromaanse en neogotische stijlelementen waardoor het stilistisch aanleunt bij het Guislaingesticht. Het Van Caneghemgesticht aan de Coupure wordt opgetrokken tussen 1852 en 1855 naar ontwerp van Charles Van Huffel in een uitgesproken neogotische stijl met decoratief gebruik van baksteen.

Rond 1855 worden een aantal neogotische, specifiek kerkelijke gebouwen opgetrokken in een sobere baksteenarchitectuur, zoals bijvoorbeeld de dominicanerkerk aan de Holstraat daterend van 1854 naar het ontwerp van J. B. Van de Cappelle, en de Sint-Kwintenskapel aan de Sint-Kwintensberg van 1856 naar ontwerp van baron Jean Baptiste Bethune. In neobarokke stijl worden enkele kerken opgericht zoals de kloosterkerk van de franciscanen aan de Oude Houtlei waarvan de voorgevel dateert van 1856-57, of de Sint-Barabakerk aan de Savaanstraat daterend van 1840-1858 naar ontwerp van Fr. Steyaert jr. Er zijn ook gebouwen te melden die stilistisch dicht aanleunen bij het Guislaingesticht zoals het neoromaanse schoolgebouw daterend van 1856 aan de Sint-Salvatorstraat, met rondboogvormige muuropeningen en fries onder de kroonlijst, doch met een gepleisterde gevel.

Zoals vermeld moet de architectuur van het gesticht volgens de therapeutische visie van Guislain rust en harmonie brengen. Door de overdekte gaanderijen, het gebruik van rondbogen en de binnentuinen waant men zich temidden de rust en de stilte van een klooster. Het complex heeft een religieus en tevens landelijk karakter zonder enige verwijzing naar een gevangenis.

Bekijken we nu hoe Pauli de strikte richtlijnen gesteld door Guislain vorm heeft gegeven.

De gebouwen met twee bouwlagen hebben licht hellende zadeldaken afgedekt met leien. De ééllaagse vleugels en gaanderijen zijn eveneens voorzien van licht hellende zadeldaken, oorspronkelijk afgedekt met zink of ruitvormige pannen. Een tweekleurige baksteenpolychromie wordt toegepast: gele baksteen voor de opgaande muren en roodbruine baksteen voor de horizontale en verticale accenten, zoals in de eerste plaats de rondboog-

gaanderijen aan de centrale binnenkoer met eveneens bakstenen kapitelen. De repetitieve opbouw van de binnenkoergevels, met op de begane grond rondbooggaanderijen en op de verdieping rondboogvensters wordt gebroken door geaccentueerde traveeën met tuitgevel en hoekpilasters met een bakstenen bekroning. Centraal is de tuitgevel bekroond met een uitspringende nisvormige bakstenen bekroning op hardstenen consoles. Om financiële redenen wordt het gebruik van hardsteen beperkt tot constructief noodzakelijke onderdelen zoals uitspringende waterlijsten, sokkels, consoles en als afdekking van de tuitgevels. De architect stelt namelijk alles in het werk om het gebouw zo goedkoop en degelijk mogelijk te realiseren. De lage kostprijs van zijn gebouwen is trouwens zijn handelsmerk.

Opmerkelijk is de detaillering van de bakstenen horizontale friezen met onder andere ingewerkte vierkante terracottategels met vierpasmotief, lijsten met geprofileerde steen, getrapte boogfriezen, overhoekse friezen, tandlijsten. Alle vleugels zijn gemarkeerd door baksteenlijsten die verschillen naargelang de ligging van de gebouwen. De lage gebouwen zijn geritmeerd door vlakke pilasters en de blinde muurpartijen zijn verlevendigd door in baksteen uitgewerkte siermotieven. De deuren en vensters zijn voorzien van een bakstenen waterlijst en een bakstenen geblokte omlijsting. Merkwaardig is eveneens de gevelbehandeling. De muren zijn platvol gevoegd, daarna voorzien van een rechthoekige gesneden voeg, en tevens wordt de voegmortel op kleur van de baksteen gebracht. De gebouwen toegevoegd tijdens de laatste grote verbouwingcampagne rond 1930 zijn opgebouwd met licht afwijkende baksteensoorten en een afwijkende voeg, maar opmerkelijk is dat de in 1930 aangebouwde trapkokers dezelfde voegafwerking hebben als de oorspronkelijke gebouwen. Tevens zijn op deze plaatsen de oorspronkelijke ramen hergebruikt.

Een opvallend kenmerk van het complex is het schrijnwerk. De rondboogvormige deuren en vensters zijn in hout uitgevoerd met opendraaiende vleugels en een vast bovenlicht. De onderverdelingen zijn uitgevoerd in ijzer. De vensters van de verdieping zijn bovendien voorzien van gietijzeren decoratieve roosters. Dit decoratief uitgewerkte schrijnwerk heeft een dubbele functie: voor ventilatie van de zalen en veiligheid van de zieken. Daarom kunnen sommige bovenlichten openklappen en kan ook het onderste deel van de ramen van de verdieping opendraaien, zonder de veiligheid in

gevaar te brengen aangezien gietijzeren roosters een ontsnapping voorkomen. Verder dient de fijnmazige metalen onderverdeling ter versteviging van de ramen eveneens om het doorvallen en ontsnappen te verhinderen. Ook de balk- en metalen sluitingen zijn aan de binnenzijde vergrendelbaar. Dus zonder tralies te gebruiken bekomt men hetzelfde, of zelfs een beter effect. Deze ramen zijn bijzonder ingenieus en decoratief uitgewerkt, en de grote ramen van de verdieping hebben een vroeggotische vormgeving met een drielicht of tweelicht uitgevoerd in gietijzer (47). Guislain en Pauli hechten ook belang aan een goede verluchting van het gebouw zelf en hiervoor dienen de ronde gietijzeren muurroosters boven de rondbogen van de gaanderijen.

Dank zij de 19de-eeuwse foto's, de bewaarde ontwerpplannen en de publicaties van Guislain kunnen we ons een idee vormen van de originele interieurafwerking, en krijgen we ook informatie over de oorspronkelijke watervoorziening, verluchting en verwarming van het complex.

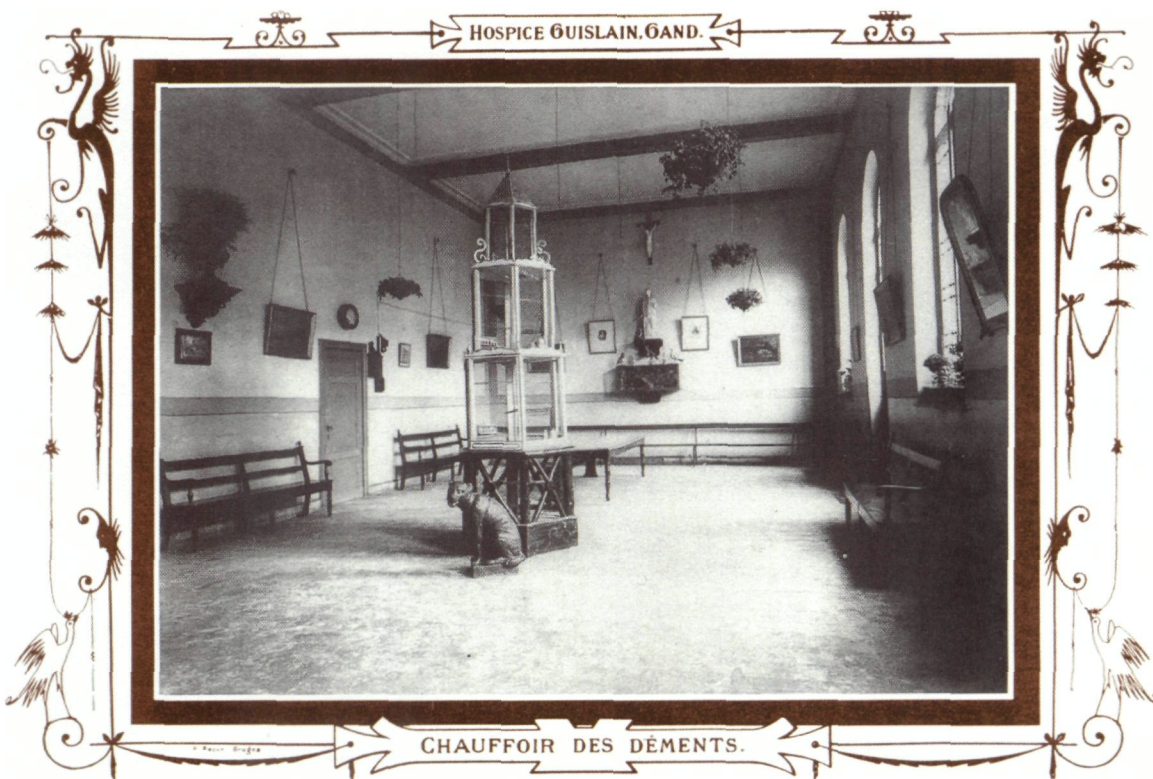
Het interieur is functioneel en eenvoudig, decoratie wordt vermeden. Alle muren en plafonds zijn gepleisterd en gekalkt, enkele parketvloeren sieren de belangrijkste kamers maar het overgrote deel van de zalen en kamers hebben tegelvloeren op de begane grond en plankenvloeren op de verdieping. Vogel-

gezang moet eveneens binnen het gebouw rust en verstrooiing brengen, want in de ontspanningszalen staan kamerhoge vogelkooien.

De schouwen zijn gepleisterd en voorzien van bescheiden lijstwerk met een centrale rondbogige nis waarboven een rooster is aangebracht voor aansluiting van de kachel en een rechthoekig rooster voor de verluchting van de kamer. Om technische en financiële redenen wordt er niet gekozen voor een verwarming op warm water of stoom, maar voor kachels. Op een foto van circa 1860 zien we hoe deze kachels geplaatst worden. De gietijzeren kachels met een plaatijzeren mantel worden centraal in de kamer geplaatst, buiten het stookseizoen worden deze verwijderd. De trappen zijn uitgevoerd in natuursteen, en tijdens de verbouwing van 1930 vervangen door vermoedelijk betonnen exemplaren bekleed met keramische tegels. De hoge smeedijzeren leuning moet verhinderen dat de zieken tussen de trap kunnen terechtkomen.

Citernes zorgen voor de opvang van regenwater, en waterputten voor opvang van het grondwater. Afvalwater wordt naar de Brugse vaart geleid en op de plannen van bijvoorbeeld de afdeling van de onzindelijken merken we in de zalen zelf tegen de zijmuren afvoerkanalen voor het afvalwater. Baden zijn uitgevoerd in koper en zijn gedeeltelijk in de

◀ Decoratief uitgewerkt schrijnwerk van de toegangsdeur. Let ook op de veilig hoge, mooi versierde trapleuning (foto O. Pauwels)

◀ Verwarmd lokaal voor de dementen met centraal een kamerhoge vogelkooi, foto 1887 (verz. Museum dr. Guislain)

ARCHITECT PAULI, ONTWERPER VAN HET GUISLAIN-INSTITUUT

▲
Adolphe Pauli
(verz. Museum dr.
Guislain)

Ingenieur-architect Adolphe Edouard Theodore Pauli (Gent 1820- Keulen 1895) behaalt in 1841 op 21-jarige leeftijd het diploma van ingenieur-architect aan de Rijksuniversiteit van Gent. Hij vervolgt zijn studies in München en verblijft drie jaar in Italië. Bij zijn terugkeer in Gent wordt hij in 1850 benoemd tot professor-directeur in de architectuur aan de Koninklijke academie voor schone kunsten. In opvolging van Louis Roelandt is hij van 1857 tot 1867 stadsarchitect, en eveneens in opvolging van Roelandt geeft hij vanaf 1861 de colleges architectuur aan de Rijksuniversiteit. In 1867 wordt hij benoemd tot buitengewoon hoogleraar en in 1873 tot gewoon hoogleraar. In 1875 wordt hij lid van de Koninklijke academie voor wetenschappen, letteren en schone kunsten van België en in 1885 lid van de Koninklijke commissie voor monumenten. In 1890 neemt hij ontslag in zijn functie van hoogleraar

en professor-directeur aan de Academie. Aan de Rijksuniversiteit wordt hij opgevolgd door Louis Cloquet.

Gekende realisaties van Pauli zijn: paviljoenen voor de Gentse dierentuin gesitueerd in de buurt van het huidige Muinkpark (1851, gesloopt in 1904), het Guislaingesticht aan de prof. Guislainstraat (1853-1876), de Nijverheidsschool aan de Lindenlei (1857-1859), de school op het Kramersplein (1858-1861), de school *Zonder naam, niet zonder hart* aan de Sint-Machariusstraat (1859-1860, inmiddels gesloopt), de Callierschool gelegen op de hoek van de Nieuwebosstraat en de Tweebruggenstraat (1860-1861, inmiddels gesloopt), de infirmerie van de Rijkskolonie in Geel (1861-1862, deels bewaard), het Lousberggesticht aan de Lousbergskaaï (1862-1865), de uitbreiding van het Bijlokehospitaal aan de prof. Jozef Kluyskensstraat (1864-1880), de meisjesschool aan de Lindenlei (1865-1866), een tentoonstellingszaal bij het casinogebouw in het citadelpark (1866-1867, gesloopt in 1945), de toegangspoort tot de begraafplaats buiten de Brugse poort (1867-1882), het jongensweeshuis aan de Martelaarslaan (1870-1873, grotendeels door brand verwoest in 1947), de vismijn aan het Sint-Veerleplein-Rekelingenstraat (na 1872), het anatomisch instituut op het terrein van het Bijlokehospitaal (1876-1877), een vleugel van de universiteitsbibliotheek aan de Ottogracht (1881-1882), de zogenaamde betalende school voor jongens en bewaarschool (1882-1883) aan de Wispelbergstraat, het Instituut van de wetenschappen aan de Plateastraat (1883-1890). Ook een aantal restauraties staan op zijn naam, met name de interieurwerken aan het Gentse stadhuis (1867-1873) en in 1882 de crypte van het Gerard den Duivelsteen. Hij ontwerpt ook praalwagens en triomfbogen zoals in 1849 voor de historische stoet van de graven van Vlaanderen, voor de koningsfeesten in 1856, en voor de 300ste verjaring van de Pacificatie van Gent in 1876.

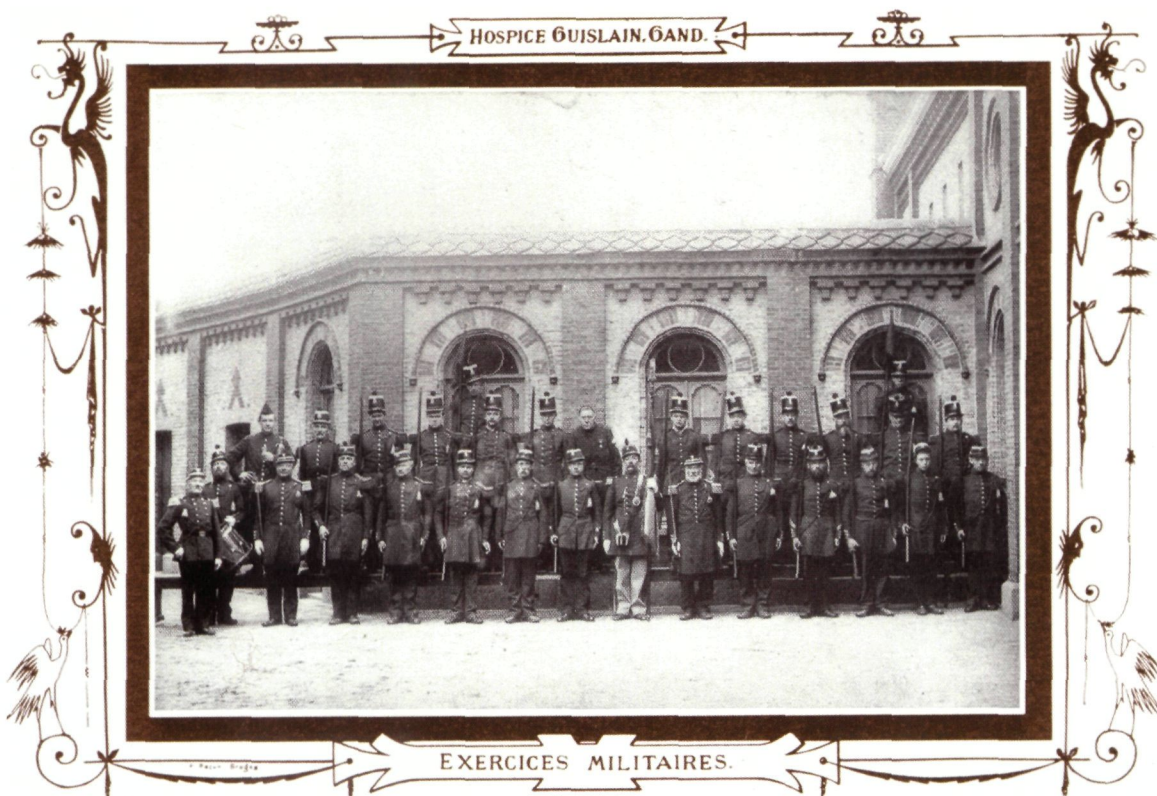
vloer ingewerkt om het instappen te vergemakkelijken. Zowel warm als koud water is aanwezig, en er zijn ook twee vaste douches aanwezig, alsook een aantal verplaatsbare douchesystemen bestemd voor de behandeling van de zieken. Het zuiveren van het grondwater via het procédé Dr. J. Casteels, en de waterverdeling wordt vanaf 1930 overgenomen door de watertoren. Voor verluchting van alle zalen zorgen ook muuropeningen met regelbare gietijzeren roosters. De vervuilde lucht wordt verwijderd via roosters in het plafond of bij de schouwen. Guislain meldt meer dan 500 ventilatiepunten in de zalen en gangen (48).

Pauli realiseert nog gebouwen met dezelfde stijlkenmerken als het Guislaingesticht, zoals het Lousberggesticht, de nijverheidsschool en de meisjesschool aan de Lindenlei, de jongensschool op het Kramersplein. Ook het Bijlokehospitaal vertoont heel wat verwantschap met het Guislaingesticht, alhoewel het hier een uitgesproken neogotisch gebouw betreft. Het hospitaal is eveneens een bakstenen paviljoenencomplex dat verlevendigd wordt met terracotta-friezen. De baksteenpolychromie zoals gebruikt bij het Guislaingesticht zal Pauli niet meer gebruiken. De voormelde gebouwen zijn uitgevoerd in één soort baksteen, of met baksteensoorten die wat kleur betreft dicht bij elkaar aansluiten.

Baksteen wordt ook gecombineerd met Euvillesteen of hardstenen elementen. Typerend voor al zijn bakstenen gebouwen zijn de zeer verzorgde afwerking en detaillering met aangekleurd voegwerk aansluitend bij de steenkleur en verlevendigd door het gebruik van gesneden voegen. Baksteen- en terracotta-friezen blijven eveneens in gebruik.

HET PSYCHIATRISCH INSTITUUT ALS THERAPEUTISCH UNIVERSUM

Regelmaat, ritme, voorspelbaarheid, beheersbaarheid zijn sleutelwoorden in de vernieuwde aanpak van de psychiatrische behandeling. De genezing heeft meer kans op slagen wanneer alles ordentelijk is, wanneer de chaos, zo eigen aan de waanzin, gemeden wordt. Het gesticht houdt strikte dagindelingen aan, bijna zoals in een klooster, waardoor de tijd gestructureerd wordt: eten en arbeiden, ontspanning en rust. Het leven is georganiseerd in groepen van zieken van gelijke aard. De indeling gebeurt, niet toevallig, op basis van het al dan niet rustig zijn van de patiënten. Na het gezamenlijk ontbijt, volgen allerhande ateliers, bezoeken aan de arts, er is gezamenlijke ontspanning, er zijn zelfs militaire oefeningen: de patiënten, gekleed in uniformen en met houten geweren, wandelen over het

Militaire oefeningen op de binnenkoer, foto 1887 (verz. Museum dr. Guislain)

terrein in de regelmaat van de militaire marscadans. In dit project van morele behandeling zullen alle gezagsdragers in de omgeving van de patiënt er toe bijdragen om hem tot de orde tot de redelijkheid terug te roepen. Het gezag van de arts, de broeder-verpleger, van de bewaker: iedereen draagt zijn steentje bij tot het creëren van deze wereld die de geesteszieke tot de realiteit zal terugroepen.

Guislain is overtuigd van het belang van de gebouwde omgeving, die zijn therapie kan ondersteunen. Komt daar bij dat de manier waarop de 'morele behandeling' in zo'n gesticht gestalte krijgt, gedacht is vanuit een totale aanpak. Niet voor niets heeft de socioloog E. Goffmann in de jaren zestig van de 20ste eeuw deze initiatieven gevat onder de naam 'totale instituties' (49). Zo is het *hospice* gedacht als iets dat de zieke weghaalt en losmaakt uit zijn oorspronkelijk 'ziek makend' milieu. Genezing kan volgens Guislain pas dan vorm krijgen als de zieke in een gesloten milieu behandeld wordt. Het gesloten karakter van de gestichten is daarom belangrijk: het ommuren van de gebouwen verscherpt de controle op buiten en binnen. De familie mag, streng gelimiteerd en gereguleerd, af en toe op bezoek komen, maar er is hoegenaamd geen sprake van een therapie die de directe omgeving van de patiënt betreft in het genezingsproces. Nu is dit een evidente verworvenheid, maar toen nog een te mijden optie. Zo kan het *hospice* dan ook gezien worden als een (gesloten) dorp op zich, een samenleving die in zijn eigen behoeften kan voorzien, zoals een bakkerij, een leerlooierij en een boerderij. Er is zelfs een watertoren.

DIENEND

Het totaalconcept van het gebouw wordt ook geïllustreerd door de wijze waarop Guislain heeft samengewerkt met de architect Adolphe Pauli. Eddy Muylaert heeft in een bijdrage tot een tentoonstellingscatalogus van het museum de dienende rol van de architect als volgt omschreven: "*De dienende rol van de architect valt goed te onderkennen in de verhouding tussen planopvatting en vormgeving. Ook hier kan de tandem Guislain/Pauli als typevoorbeeld aangehaald worden. De ene formuleert het programma en de andere, de architect, geeft er vorm aan. In ons voorbeeld reikt Guislain het concept voor het functioneren van de instelling aan, het organogram, de planprincipes. Guislain doet dit zeer gefundeerd en zeer uitvoerig, soms zelfs op het bemoeizuchtige af. In zijn lessen geeft de dokter-professor de geneesheren dan*

ook de raad zich vertrouwd te maken met de basisregels van de architectuur, zodat ze meer dan een woordje kunnen meepraten in het realiseren van een of ander nieuw op te trekken medisch complex. De architect, in ons geval Adolphe Pauli, geeft de vereiste vorm aan het plan, realiseert de materiële veruitwendiging van het concept, steekt het project als het ware in het gepaste kleed, met nadruk op de gevelarchitectuur en de interieurafwerking: het oogstrelend effect van de architectuur, de esthetische vormgeving. In die zin treft men in de archieven van de Academies vooral gevelontwerpen en –opstanden aan, geen organogrammen en conceptverklaringen. Dit leidt dus feitelijk tot een zekere dualiteit in de negentiende-eeuwse gebouwen, die door ons eigenlijk niet als storend of conflictgeladen aangevoeld wordt: verlicht in het rationele, functionalistische planconcept en -structuur, romantisch in de esthetiserend-historiserende aankleding." (50)

Het is uiteraard belangrijk om dit project van het allereerste *hospice* in ons land te situeren binnen de ruimere maatschappelijke context. Guislain is een kind van zijn (burgerlijke) tijd: hij pleit op een scherpzinnige manier voor een menswaardige opvang van geesteszieken, maar plaatst deze inspanningen geheel binnen de traditie van de burgerlijke samenleving. Orde en discipline moeten er zijn en wie dit ontregelt, zal op een daarvoor voorziene plek geplaatst worden. Bruno De Meulder plaatst dit dan ook binnen het geheel van de visie op de stad in die tijd: "*De uit zijn voegen tredende stad treedt op de voorgrond als forum en theater van maatschappelijke transformatie. De stad wordt de motor van ontwikkeling en welvaartscreatie, maar is evenzeer emblematisch voor de problematische en tegenstrijdige condities van de nieuwe tijd. Congestie en desintegratie, groei en verloedering, speculatie en uitbuiting, chaos en oncontroleerbaarheid zijn aan de orde van de dag. De stad lijkt wel overspoeld door nieuwsoortige nomaden, een onoverzichtelijke en onbeheersbare massa met horden paupers, bedelaars, werklozen, zieken, gehandicapten, criminelen, 'verlaten' kinderen en wezen, armlastige ouderlingen en verarmde ambachtslieden. Het ontwrichtende effect van de vloedgolf maatschappelijke transformaties lokt het grote disciplineringsoffensief uit dat vanaf het einde van de achttiende eeuw tot diep in de negentiende eeuw in verschillende golven wordt ingezet. Dramatische crisissen zoals hongeropstanden tijdens de jaren veertig, opeenvolgende cholera- en tyfusedemieën en politieke rellen, traden op als katalysatoren van dit disciplineringsoffensief, dat het beheren en vooral het beheersen en ordenen van nieuwsoortige stedelijke samenleving beoogt." (51)*

▲
Slaapzaal na de
verbouwing van
1930
(verz. Museum dr.
Guislain)

Het is belangrijk dat we, zonder de dualiteit van deze initiatieven uit het oog te verliezen, beseffen dat er zeker een groot therapeutisch optimisme spreekt uit deze omvangrijke bouwprogramma's. Guislain en de zijnen waren er van overtuigd dat ze een heuse *machine à guérir*, een term van Michel Foucault (52), ontwikkeld hadden. Groot is dan ook de ontuchtering wanneer blijkt dat ondanks de nieuwe gestichten en de renoverende therapieën het probleem van de geestesziekte blijft woekeren. De instellingen zitten vrij snel overvol, de patiënten verblijven er lang, in veel gevallen zelfs levenslang. De samenleving blijft geconfronteerd met grote problemen van geestelijke gezondheid: alcoholisme, syfilis, ziektes ten gevolge van ondermaatse leefcondities: er is geen mirakeloplossing gevonden. De utopie van de 'morele behandeling' kent duidelijk haar grenzen.

Het is dan wellicht niet verwonderlijk dat reeds op het moment dat in Gent het *hospice* gebouwd wordt, dokter Morel in Frankrijk de degeneratiehypothese formuleert. Het is een verwoording van een pessimistisch onmachtig gevoel: geestesziekte is, zoals de criminaliteit in de Darwiniaanse traditie, wellicht terug te voeren tot een erfelijk tekort, een defect. Probleem is dan dat er wellicht niet veel aan te genezen valt, vermits de erfelijke aanleg deel uitmaakt van het wezen van de patiënt.

Zonder verder in detail te treden over deze hypothese, is het wel duidelijk dat de geschiedenis van de psychiatrie als concrete praktijk ten aanzien van geesteszieken, geen lineair, maar een kronkelig verloop kent. Er zijn momenten van vooruitgang, van optimisme ook die afgewisseld worden met periodes van pessimisme, van gelatenheid. De complexiteit van psychische aandoeningen zijn daar voor een stuk debet aan: heel wat psychische aandoeningen zijn niet met een mirakeloplossing te genezen. Psychiatrische zorg veronderstelt in nogal wat situaties een optimaal samengaan van biologische, psychologische en sociale therapie. De condities hiervoor zijn niet altijd evident voorhanden,

BELADEN GESCHIEDENIS

De psychiatrie als medische specialisme is in de anderhalve eeuw van haar bestaan ten prooi gevallen aan zowel interne twijfels als aan externe kritiek. Denken we maar aan de anti-psychiatrie, zoals die in de jaren zestig en zeventig van de vorige eeuw werd geformuleerd. Psychiatrie werd gezien als veredelde vorm van sociale controle (men reserveerde soms de term *fliciatrice* ervoor). Men zag ze als té veel 'pillenindustrie'. Mensen worden 'platgespoten'. Sommige therapeutische praktijken worden in

vraag worden gesteld: denken we maar aan de hevige kritiek op het massaal toedienen van electroshocks. De instellingen zitten overvol, maar ze schijnen de patiënten niet te genezen. Ook kwam er reactie op de negatieve benadering van psychiatrische stoornissen.

De fundamentele vragen die door deze kritieken verwoord worden, hebben ongetwijfeld gevolgen gehad voor de praktijk van de verzorging, voor een kritisch bewustzijn in de psychiatrie ten aanzien van eigen theorieën en praktijken. Niettemin, zo werd in de jaren tachtig duidelijk, was de aandacht voor de eigen geschiedenis eerder beperkt. Men deed al te graag alsof men keer op keer totaal nieuwe dingen in de praktijk bracht, men wilde weinig of niets leren uit het verleden. Al was het maar dat dit eigen erfgoed binnen het milieu van de psychiatrische verzorging zelf stiefmoederlijk werd behandeld.

ZORG EN CULTUUR VOOR EEN MONUMENT IN LEVEN

In september 1986 wordt er op een vrijgemaakte zolder van het ondertussen omgedoopte *Psychiatrisch centrum dr. Guislain* een museum over de

▼
Ontspanningslokaal,
1930
(verz. Museum dr.
Guislain)

geschiedenis van de psychiatrie ingericht. Het was van meet af aan de bedoeling van de initiatiefnemer en ook nog huidig conservator broeder René Stockman om via het medium 'museum' de studie van, maar ook de gevoeligheid voor het eigen psychiatrische erfgoed te bevorderen. Maar al te zeer vonden we dat de psychiatrie, als discipline tussen geneeskunde en menswetenschappen, zijn eigen 'patrimonium' veronachtzaamde. Het is de bedoeling dat het museum ook hierin een positieve rol zou spelen.

De veronachtzaming van het historisch ensemble was op velerlei vlakken duidelijk. Zo was er de geringe aandacht voor het behouden van materiële getuigen van oude therapieën. Wellicht was een zekere therapeutische schaamte daar de reden van, maar niettemin vonden wij dit vanuit een standpunt van eerlijkheid ten aanzien van de eigen geschiedenis belangrijk om deze voorwerpen te behouden, te beschrijven en indien mogelijk ook in een geïntegreerd verhaal in het museum te brengen. Dezelfde nalatigheid was ook aan te treffen in de wijze waarop in Gent, maar zeker ook op vele andere plaatsen, er met het bouwkundig erfgoed werd omgegaan. Maar al te dikwijls werden nieuwe therapeutische ideeën gevolgd door nieuwe architecturale ingrepen. Zonder al te veel fijngevoelig-

heid ten opzichte van het bestaande bouwkundig ensemble, soms zelfs in een zekere vijandelijkheid ten aanzien van deze geschiedenis, werden nieuwe delen aangebouwd of ter vervanging gebouwen van bestaande voorzieningen opgetrokken. Er was duidelijk geen zoektocht naar het scheppen van een historisch en architecturale meerwaarde. Dit had niet enkel te maken met budgettaire beperkingen, maar ook met een gebrek aan waardering van eigen erfgoed en geschiedenis. Het verwerpen van de therapeutische geschiedenis uitte zich ook in de nieuwe bouwprojecten.

Het museum wilde voor dit alles een tegenstrategie ontwikkelen. Er werd een collectie samengebracht en gepresenteerd die markante momenten uit de Gentse, maar ook de Belgische en internationale evolutie van de psychiatrie toonde. Van in het begin was het de bedoeling om een presentatie te maken voor een publiek dat bestond uit specialisten en niet-specialisten. In 1989 wordt een catalogus samengesteld *Geen rede mee te rijmen*. Dit boek bevat naast een twintigtal teksten over de geschiedenis van de psychiatrie ook een visuele inleiding.

In de loop van de jaren negentig kent het museum een verbreding, verdieping en verruiming. Om met het laatste te beginnen: de evolutie in de psychiatrische gezondheidszorg maakt de oude infrastructuur, met vrij grote gezamenlijke slaapzalen en leefruimtes, minder en minder geschikt. Grote zalen op de eerste verdieping en op de gelijkvloerse verdieping worden vrijgemaakt voor de museumwerking.

Daarnaast is er een verbreding en verdieping: naast het organiseren van steeds meer tentoonstellingen, het samenstellen van catalogi en het inrichten van symposia en studiedagen, die bepaalde aspecten van de geschiedenis van de psychiatrie belichten, is er bij het museumteam ook de niet aflatende behoefte om het thema van geestelijk normaal/abnormaal aan een ruim publiek voor te stellen. Het museum zoekt en vindt daarbij zijn plaats in de culturele wereld. De kwestie van normaliteit en abnormaliteit en de wijze waarop een samenleving daar mee omgaat, is een té belangrijk gegeven om dit te herleiden tot een medisch vraagstuk. De maatschappelijke relevantie van het museum is om deze problematiek op een open en toegankelijke wijze voor te stellen aan een breed publiek.

Tijdelijke tentoonstellingen zijn hiervoor een geschikt middel. Zo was er bijvoorbeeld *Vastenheiligen, wondermeisjes en hongerkunstenaars. Een geschiedenis*

van magerzucht (1991): deze tentoonstelling ging uit van de hedendaagse fascinatie voor anorexia nervosa, maar toonde aan hoe en waarom er in de loop van de cultuurgeschiedenis allemaal kon gehongerd worden. *Doodgezwegen. Experimenten op krankzinnigen, zwakzinnigen en andere 'onwaardigen' in nazi-Duitsland* (1994-1995) waarschuwde een halve eeuw na het eind van de Tweede Wereldoorlog voor de gevaren van totalitaire ideologieën voor de omgang met de vraag normaal/abnormaal. Naast het tonen van de praktijken in Duitsland werd ook een vergelijking gemaakt tussen Nederland en België in deze periode. De tentoonstelling *Het kind gekoesterd en gekluisterd* (1998-1999) leverde in volle Dutroux-periode een bijdrage tot de discussie hoe kinderen in de negentiende en in de twintigste eeuw werden gezien en behandeld. *Tunnelmensen. Dakloos in New York* (1999) toonde aan de hand van een fotoreeks en een getuigenis van Nederlands fotograaf en antropoloog Teun Voeten aan welke gevolgen het al te bruusk sluiten van psychiatrische instellingen kan hebben op psychisch zwakken, maar ook op veiligheid.

MONUMENT

Naast het ontwikkelen van een inhoudelijk tentoonstellingsparcours is de zorg voor het gebouw van Pauli/Guislain een constante bekommernis. Bij het museumteam wordt het gebouw niet voor niets het 'belangrijkste museumstuk' genoemd en zo is het vrij logisch dat inspanningen geleverd werden om het gebouw als monument te laten beschermen. In 1996, vlak voor de 140ste verjaardag van het gebouw, stelt de congregatie van de Broeders van Liefde, die ondertussen eigenaar was geworden van het gebouwenbestand, dat de structuur van het gebouw blijvend moet gerespecteerd worden en dat op termijn alle latere toevoegingen en wijzigingen ongedaan moeten gemaakt worden. In 1998 doet het museum een aanvraag om de procedure tot bescherming van het gebouw op te starten. Eind oktober 1999 wordt het gebouw als monument erkend. De bescherming omvat alle gebouwen die werden opgetrokken vanaf 1852 tot en met de uitbreidingen in de jaren twintig en dertig van de 20ste eeuw. Meteen wordt ook aan een eerste restauratiecampagne begonnen. Latere toevoegingen, daterend uit de jaren zestig, zeventig en tachtig zullen in de toekomst stelselmatig worden gesloopt. In 1999 werden zo reeds twee sanitaire gebouwen, die het uitzicht van de tweede binnentuin en de gaanderij zwaar verstoorden, gesloopt.

GESTOORDE VORSTEN

De jaarwisseling 1999-2000 is voor de museumwerking op veel aspecten historisch geweest. Er is de hierboven beschreven erkenning, maar daarnaast

is er de tentoonstelling *Gestoorde vorsten*. Aanleiding voor dit initiatief, dat 'machtigen en waanzin' en 'waanzinnigen en macht' thematiseerde, is de Keizer Karel-herdenking 1500-2000 in Vlaanderen en Gent. Het museum levert een belangrijke bij-

Keizer Karel 1500-2000 stelt voor

GESTOORDE VORSTEN

26 november 1999 - 31 mei 2000 - Info tel.: +32 9 216 35 95
 Museum Dr. Guislain - J. Guislainstraat 43 9000 Gent

Keizer Karel 1500-2000. Een rijk waar de zon niet ondergaat.

Tentoonstellings-
 affiche voor
 Gestoorde Vorsten,
 1999-2000
 (verz. Museum dr.
 Guislain)

drage tot deze herdenking en krijgt nationaal en internationaal grote erkenning. Het museum levert met het thema *Gestoorde vorsten* ook het thema voor het tweejaarlijkse Gentse stadsfestival *Time*. Het aantal bezoekers stijgt dat jaar van de gebruikelijke 10.000 tot 35.000. Deze verdrievoudiging blijft sindsdien gehandhaafd en in 2005 zal de 45.000 overschreden worden. Daarenboven wordt het museum in de zomer van 2000 door de Minister van Cultuur erkend als een museum met een landelijk belang. Deze erkenning en subsidiëring zijn erg belangrijk om de werking van het museum verder te intensifiëren.

Naast een grondig herwerken en uitbreiden van de vaste presentatie (*Geschiedenis van de psychiatrie*) en een nieuwe catalogus (*Rede en waanzin*, 2001), wordt het beleid in verband met de tijdelijke tentoonstellingen geïntensifieerd. Per jaar worden nu minstens twee grote tentoonstellingen gemaakt (opgebouwd na degelijke research, voorzien van een drietalige catalogus, meer en meer in samenwerking met buitenlandse musea). De collectie kent ook een belangrijke verruiming. Naast het verwerven van erfgoed uit de geschiedenis van de psychiatrie wordt een belangwekkende fotografiecollectie samengesteld.

2002 betekent een mijlpaal op het vlak van een ander spoor in de collectievorming. Sinds halverwege de jaren negentig is het museum meer en meer werk van psychiatrische patiënten aan het collectiëren (*art brut* of outsiderkunst). In 2002 betekent een langdurige bruikleen van de internationaal gerenommeerde collectie Stichting De Stadshof (ongeveer 6.000 stukken) dat we een plaats verwerven als één van Europa's belangrijkste plaatsen op het vlak van *art brut*.

Voor 2005-2006 keurt de Europese Unie een Cultuur 2000-project goed, waarin het museum als coördinator het voortouw neemt om samen met verschillende Europese collega-collecties (Bedlam in Londen, Prinzhorn in Heidelberg, ...) de werking te intensifiëren.

Deze bredere werking, grotere publieksopkomst en sterkere aanwezigheid in de erfgoed- en culturele wereld, heeft zich zonder meer vertaald in een meer en meer in gebruik nemen van oude ziekenhuisinfrastructuur voor deze nieuwe functie. Het is belangrijk te vermelden dat de site waar het museum zich bevindt ook nog psychiatrisch centrum is. Het is een bewuste keuze om beide functies (cultureel én verzorgend) naast elkaar te laten bestaan.

EEN RUIM MUSEUM

In een eerste stadium wordt het museum gehuisvest op de zolderverdieping van de zuidvleugel van het ziekenhuis. Daar bevinden zich de ruimte voor de permanente collectie, het kantoor, enkele ruimten voor tijdelijke initiatieven, een bar en depotruimtes. In de loop van 1994 wordt de bestaande museumruimte aanzienlijk uitgebreid. Drie oude slaapzalen op de onderliggende verdieping worden voor de museumwerking afgestaan. In 1997 komt er een grote zolderruimte bij aan de zuidvleugel. Sinds 1999 kan de tweede binnentuin gebruikt worden als openlucht tentoonstellingsruimte. In 2000 komen in de zuidvleugel nog twee grote zalen vrij. De benedenruimten van deze vleugel zijn volledig in gebruik door het museum: er is de museumbibliotheek, de onthaalruimte, de museumwinkel en de kantoorruimte. Werken aan de lift in 2002 maken het museum op alle verdiepingen toegankelijk voor personen met een beperking.

In de noordvleugel is de zolderverdieping integraal depotruimte van het museum. De helft van de eerste verdieping en het gelijkvloers (vier grote zalen) zijn nu klaar voor museumfunctie. November 2005 is voor de werking van het museum symbolisch geweest. Het publiek toegankelijke deel wordt voor de helft uitgebreid met deze zalen in de noordvleugel. De grote collectie outsiderkunst (eigen collectie, collectie De Stadshof en andere collecties) zullen er in wisselende en thematische presentaties op permanente basis te zien zijn. Alle gebouwen rond de tweede binnentuin (van gelijkvloers tot zolder) zullen geleidelijk (2005-2007) ingenomen zijn door het museum.

In het Masterplan, dat de bestemming voor de komende twintig jaar van het gebouw uitwerkt, is een gestage uitbreiding van het museum voorzien. De rotonde, de kapel, de oude feestzaal en afdelingen zullen mettertijd deel uitmaken van de museumwerking.

Het is uiteraard belangrijk te vermelden dat de bouw van een nieuw hospitaal op het domein van het Psychiatrisch centrum dr. Guislain het ziekenhuis in staat stelt om al deze ruimten af te staan. Dit is een gelukkige samenloop van omstandigheden: enerzijds is de museumwerking in volle expansie, anderzijds maakt de recente evolutie in het denken over psychiatrie en architectuur de oude infrastructuur ongeschikt voor hedendaagse noden en is nieuwbouw hiervoor noodzakelijk.

▶
Tuin van de
onrustige patiënten
met op de achter-
grond de water-
toren, 1930
(verz. Museum dr.
Guislain)

▼
Luchtfoto van het
hele complex met
de landbouwgronden
(© Aero Survey)

ZORGZAAM EN DYNAMISCH

Het is voor het Museum dr. Guislain een opdracht van eerste orde om 'het belangrijkste museumstuk' met name het gebouw, zo goed mogelijk te onderhouden en op een dynamische manier toegankelijk te maken voor een ruim publiek. De ramen met ingewerkte tralies, de zeer hoge trapleuningen, de strikte indeling van het gebouw maken het de bezoeker zo duidelijk hoe architectuur in het psychiatrische programma ingeschakeld was.

De actieve museumwerking wil deze geschiedenis levendig houden. Naast tentoonstellingen, zullen de in de toekomst veel activiteiten -studiedagen, symposia, theatervoorstellingen en andere- plaatsvinden die de plaats waar ooit het eerste gesticht van België stond, een blijvende plaats in het collectief geheugen zullen geven. Het is daarbij voor ons uitermate belangrijk dat we de basisvraag van waaruit het museum is ontstaan blijvend op een cultureel scherpe manier blijven stellen. Wat is normaal? Wat is abnormaal? En hoe gaat een samenleving daar mee om? Daarnaast is het onze grote zorg om het gebouw een toekomst te geven. Dit doen we uiteraard door het museum er in zijn werking te laten ontplooiën en de restauratiewerken zoveel mogelijk te bevorderen. Voor Vlaanderen is dit een unieke plek, die een ruim publiek confronteert met wezenlijke bestaansvragen. Alvast een boeiende opdracht voor het museumteam en voor de monumentenzorgers. Het getuigt van de intrinsieke kwaliteit van de gebouwen en van het respectvol omgaan van het museumteam met het hun geboden erfgoed, dat de herbestemming van het oude gesticht vrijwel zonder aanpassingen of verbouwingen is kunnen gebeuren.

Linda Wylleman is erfgoedconsulent bij ROHM Oost-Vlaanderen, Cel Monumenten en Landschappen.

Annemie Caillau is coördinator van het Museum dr. Guislain.

Patrick Allegaert is verantwoordelijke voor de tijdelijke tentoonstellingen van het Museum dr. Guislain.

EINDNOTEN

- (1) STOCKMAN R., *Mijmeringen*, Gent, 1988; ID., *De ontwikkeling van de morele behandeling in België of het ontstaan van de gestichtspsychiatrie*, in R. STOCKMAN, ALLEGAERT P. en CAILLIAU A. (red.), *Rede en waanzin. Het museum Dr. Guislain in beeld en tekst*, Gent, 2001, p. 141-184.
STOCKMAN R., ALLEGAERT P. en CAILLIAU A. (red.), *Geen rede mee te rijmen. Geschiedenis van de psychiatrie*, Sint-Martens-Latem, 1989; ALLEGAERT P. en CAILLIAU A. (red.), *Rede en waanzin. Het museum Dr. Guislain in beeld en tekst*, Gent, 2001.
- (2) GUISLAIN J., *Traité sur l'aliénation mentale et sur les hospices des aliénés*, Amsterdam, 1826; ID., *Leçons orales sur les phrénopathies, ou traité théorique et pratique des maladies mentales. Cours donné à la clinique des établissements d'aliénés à Gand*, Gent-Parijs, 1852, 3 vol.
- (3) GUISLAIN J., *Lettres médicales sur l'Italie avec quelques renseignements sur la Suisse; résumé d'un voyage fait en 1838, adressé à la Société de médecine de Gand*, in *Annales de la Société de médecine de Gand*, 1840, p. 3-110, 146-224, 241-326, 349-409; ID., *Lettre médicale sur la Hollande, adressé à MM. les membres de la Société de Médecine de Gand*, in *Annales de la Société de médecine de Gand*, 1842, p. 5-96.
- (4) Vanaf de Franse revolutie was de zieken- en armenzorg in handen van de overheid en meer bepaald van de gemeenten. De Commissie der burgerlijke godshuizen stond in voor de opvang en verzorging van zieken, bejaarden, wezen en behoeftigen.
- (5) Bijlokehospitaal gerealiseerd naar ontwerp van A. Pauli tussen 1864 en 1880.
- (6) Tot voor kort Sint-Amandusinstituut.
- (7) WYLLEMAN L., *Architekt Adolphe-Edouard-Theodore Pauli 1820-1895*, (onuitg.lic.verh.), RUGent, 1973; ID., *Pauli, Adolphe Edouard Theodore*, in *Nationaal biografisch woordenboek*, Brussel, 1979, kol. 585-591.
- (8) Archief O.C.M.W. Gent en archief Broeders van Liefde; LEONARD (Vader), *Historiek van het Guislaingesticht te Gent* (onuitg.doc.), 1932; STOCKMAN R., *Binnen de muren van het Guislaininstituut (1850-1950)*, in ALLEGAERT P. en CAILLIAU A. (red.), *Geen rede mee te rijmen. Geschiedenis van de psychiatrie*, Sint-Martens-Latem, 1898, p. 191-204; WYLLEMAN L., *Architect Adolphe Edouard Theodore Pauli 1820-1895*, (onuitg.lic.verh.), RUGent, 1973, p. 49-92.
- (9) Nivelleringswerken aanbesteed op 27.05.1853, toegewezen aan aannemer Jean De Vloo. Funderingen en aanverwante werken zoals rioleringen, citernes, kelders aanbesteed op 5.08.1853, toegewezen aan Jozef Kerfyzer. Tegen november 1853 moet het werk voltooid zijn, maar de oplevering heeft uiteindelijk plaats op 3.08.1854!
- (10) Lot 1 het leveren en plaatsen van baksteen en ijzeren balken werd toegewezen aan twee aannemers Melchior Leonard en De Mulder Lejeune, lot 2 blauwe hardsteen eveneens toegewezen aan twee aannemers Pierre Coppieters en Adolphe Hombrechts, lot 3 gietijzer aan François Minne, lot 4 getrokken ijzer aan De Keghel, lot 5 zinkwerken aan Lippens. De levering van hout werd toegewe-

zen aan Van Imschoot. De aannemers krijgen een korte uitvoeringstermijn van ongeveer een jaar. Voor de gebouwen met één verdieping zelfs maar zes maand, vermits 1 december 1854 als einddatum vooropgesteld wordt. De overige gebouwen moeten voltooid zijn tegen 1 juli 1855. Aannemer Melchior Léonard haalt de einddatum niet, en om dit te verantwoorden roept hij onvoorziene omstandigheden in, zoals de wijziging van het concept en de late levering van de steen van Ecaussines. In het begin van 1856 is zelfs de ruwbouw van een aantal gebouwen nog niet afgewerkt!

- (11) De steen van Ecaussines is afkomstig uit de steengroeve van Simon en Pierre Baatard.
- (12) Als bouwmaterialen wordt gietijzer, steen van Ecaussines, Doornikse steen, dennenhout van Riga en eikenhout vermeld. Het leveren en plaatsen van ruitvormige tegelplannen voor de afsluitmuren wordt toevertrouwd aan Jasson en De Langhe. Over de levering van leien, waarmee alle woon- en werk vleugels worden afgedekt, zijn geen gegevens gevonden.
- (13) Aanbesteding van het schrijnwerk van vensters en deuren uitgevoerd in dennenhout van Riga en eikenhout, onderverdeeld in drie loten, vindt plaats op 23 februari 1855 met een uitvoeringstermijn tot juni van hetzelfde jaar! De werken worden gegund aan Joseph Kerfysier, Bernard Lion en Jean Baptiste Boterdaele. Voor de levering van glas worden pas op 16 mei 1856 twee glasmakers P. Vanden Abeele-De Hoon en J.L. Very rechtstreeks aangeschreven. De aanbesteding van het pleisterwerk, voegwerken en plafonneringwerken heeft plaats op 13 juli 1855, met als afwerkdatum 30 juni 1856. Het voegwerk wordt toegewezen aan A. Scheers, de pleister- en plafonneringwerken aan Melchior Leonard. Tijdens de uitvoering worden omwille van financiële redenen enkel de belangrijkste lokalen voorzien van geprofileerd lijstwerk. Plinten en vloeren tenslotte worden aanbesteed op 3 augustus 1855, en hiervoor wordt inlands eikenhout of eikenhout afkomstig uit Polen en dennenhout van Memel of Dantzig (Riga hout was te duur) voorgeschreven, en als einddatum van de werken 31 december 1855 vooropgesteld. De houten vloeren worden uitgevoerd door aannemer Van Imschoot.
- (14) Vermoedelijk betreft dit de afdelingen die volgens het oorspronkelijk plan voorzien waren voor de intelligente patiënten en voor de zwakzinnigen. Aannemer Eggermont voor de buitendeuren, en Botterdale voor de plaatsing van de binnendeuren, melden de beëindiging van hun aanneming in de zijvleugels op 4 maart 1857. Einddatum van de overige werken is niet bekend.
- (15) De opbouw uitgevoerd tussen 1854 en 1860 kostte 683.292,44 fr.
- (16) In Geel wordt het voorbeeld van het Guislaingesticht gevolgd. De infirmerie van de Rijkskolonie (nu OPZ), gelegen aan de Pas 200, wordt gebouwd naar ontwerp van Adolphe Pauli en de ideeën van Joseph Guislain in 1861-1862. Van het oorspronkelijke gebouw rest momenteel nog de U-vormige voorbouw, de overige vleugels werden verbouwd en aangepast. *Bouwen door de eeuwen heen in Vlaanderen, Prov. Antwerpen, Arr. Turnhout, Kanton Mol*, deel 16n5, Turnhout, 2002, p. 118-120.
- (17) Openbare aanbesteding 19 mei 1865. Aannemer Melchior Léonard voltooit de werken op 3 september 1866.
- (18) De openbare aanbesteding heeft plaats op 22 april 1875, en als aannemers treden nu de gebroeders Everaert op. Deze werken worden voltooid in het voorjaar van 1876.
- (19) In 1901 verhuizen de kinderen naar andere instellingen.
- (20) Pauli maakt op 15 mei 1877 een raming op voor de opbouw van de kapel. Hij voorziet bijvoorbeeld ook een houten gewelf, het gebruik van kathedraalglas voor de ramen, een decoratieve beschildering, beelden en een altaar, maar de nodige financiële middelen worden niet vrijgemaakt.
- (21) Naar het ontwerp van Van der Haeghen worden rond 1895 lokalen opgericht voor de onzindelijke kinderen, en de vroegere lokalen van deze kinderen krijgen hun oorspronkelijke hoefefunctie terug. De kapel die voorlopig ondergebracht is in de vleugel van de administratie wordt in 1894 vergroot en ingezegend op 18 mei 1895. Stallen, een laboratorium en een nieuwe centrale wasserij volgen vier jaar later. De afsluitmuur en lokalen voor de conciërge komen tot stand in 1900. In 1904 volgt een laboratorium.
- (22) Gasverlichting en elektrische bellen aangebracht in 1871.
- (23) Op 9 november 1918 beschadigde een granaataanval de wasserij, de weverij, de kleermakerij, een zaal van de onzindelijken, en een deel van de woning van de inwonende geneesheer.
- (24) De terreinen hadden 367.300,03 fr. gekost, de gebouwen 1.000.205,46 fr. Volgende subsidies werden bekomen: 847.109,17 fr. waarvan 525.307 fr. door de stad Gent, 196.495,17 fr. door de Belgische staat en 125.307 fr. door de provincie.
- (25) In neogotische stijl, licht afwijkend en soberder uitgevoerd dan voorzien in het primitief uitvoeringsplan opgemaakt door Pauli.
- (26) Vermoedelijk werden toen alle gebouwen, ook aan de buitenzijde, hersteld. Archiefgegevens over deze belangrijke ingrepen zijn niet gevonden.
- (27) Over herstel zijn geen archiefgegevens voorhanden.
- (28) In 1967 wordt de oorspronkelijke afdeling van de onzindelijken in het noordoosten vervangen door nieuwbouw. Het gebouw voor de administratie gelegen aan de voorzijde van het complex dateert van 1968, de verpleegschool en refter van 1970, de kliniek Lumen van 1971, en het revalidatiecentrum in het noordwesten van 1972.
- (29) DURAND J.N.L., *Précis des Leçons d'Architecture données à l'Ecole Polytechnique*, Parijs, 1809.
- (30) ALLEGAERT P en STOCKMAN R., *De geboorte van het psychiatrische gesticht*, in *Architectuur van Belgische hospitalen (M&L Cahier, 10)*, Brussel, 2005, p. 80-87; DE MEULDER B., *Het Dr. Guislaininstituut in het reformistisch architectuurlandschap*, in STOCKMAN R., ALLEGAERT P en CAILLIAU A. (red.), *Rede & waanzin. Het museum Dr. Guislain in beeld en tekst*, Gent, 2001, p. 301-322; MENS N., TIJHUIS A. en WAGENAAR C. (red.), *De architectuur van het ziekenhuis. Transformaties in de naoorlogse ziekenhuisbouw in Nederland*, Rotterdam, 1999; MURKEN A., *Vom Armenhospital zum Grossklinikum. Die Geschichte des Krankenhauses vom 18. Jahrhundert bis zur Gegenwart*, Keulen, 1988; VAN DE VIJVER D., *Architectuur die heelt. Paviljoenziekenhuisbouw in het 19de eeuwse België*, in *Architectuur van Belgische hospitalen (M&L Cahier, 10)*, Brussel, 2005, p. 54-65.

- (31) Voorbode van het paviljoensysteem is het *Royal Naval Hospital* in Greenwich (1694) naar ontwerp van Christopher Wren. In het Weense *Allgemeines Krankenhaus* (1783-1784) was een speciale voorziening voor de kunstmatige toevoer van verse lucht en afvoer van vervuilde lucht.
- (32) Gepubliceerd van 1786 tot 1788.
- (33) Bij een vierkante plattegrond is er geen voldoende scheiding tussen de ziekenzalen, aangezien deze op bepaalde punten samenkomen. Ook de kruisvorm en de radiale plattegrond vertonen hetzelfde probleem. De oplossing was een volledige scheiding van de verschillende soorten ziekten.
- (34) Architect M.P. Gauthier. Rond het rechthoekig binnenplein staan haaks aan beide zijde vijf paviljoenen. Het binnenplein wordt aan voorzijde ingenomen door gebouwen voor de administratie en aan de andere zijde door de kapel.
- (35) Plattegrond vertoont veel gelijkheid met het voorgaande. Het langwerpige rechthoekig binnenplein wordt geflankeerd door rechthoekige vleugels die verbonden zijn met haakse paviljoenen. Ook hier vormt de kapel de afsluiter van het binnenplein.
- (36) Over de geschiedenis van de psychiatrie bestaan volgende uitstekende inleidingen: SHORTER E., *Een geschiedenis van de waanzin. Van gesticht tot Prozac*, Amsterdam, 1998; PORTER R., *Waanzin. Een korte geschiedenis*, Amsterdam, 2003; STOCKMAN R., *Van nar tot patiënt*, Leuven, 2000.
- (37) MORTIER E., *Tussen ziektebeeld en wereldbeeld*, in ALLEGAERT P. e.a. (red.), *Rede en waanzin. Het museum Dr. Guislain in woord en beeld*, Gent, 2001.
- (38) GUISLAIN J., *Notice sur le nouvel hospice des hommes aliénés à Gand*, in *Sixième rapport de la commission permanente d'inspection des établissements d'aliénés 1859*, Brussel, 1861, p. 71-110.
- (39) Ibidem, p. 80. Om financiële redenen is er op de binnenplaatsen slechts één vogelkooi opgericht.
- (40) *Bouwen door de eeuwen heen in Vlaanderen, Stad Gent, 19de en 20ste eeuwse uitbreiding*, dl. 4nc, Gent, 1982, p. 99-103; LANCLUS K., *Beschermingsdossier Guislaingesticht*, Ministerie van de Vlaamse gemeenschap, ROHM Oost-Vlaanderen; MUYLLAERT E., *Médecin par état, architecte par goût, Jozef Guislain en de architectuur*, in *Met recht en rede. Waanzin tussen Wet en Kabinet*, Gent, 1997, p. 79-94; VAN DE SOMPEL R., *Architectuur en psychiatrie, in Geen rede mee te rijmen. Geschiedenis van de psychiatrie*, Sint-Martens Latem, 1989, p. 163-175; VANDENBREDEN J. en DIERKENS-AUBRY F., *De 19de eeuw in België. Architectuur en interieurs*, Tielt, 1994.
- (41) GUISLAIN J., *op.cit.*, p.108.
- (42) Inmiddels verwijderd en vervangen door hardstenen dekstenen.
- (43) GUISLAIN J., *op.cit.*, p.108.
- (44) CLOQUET L., *Adolphe-Edouard-Théodore Pauli*, in *Liber Memorialis, Université de Gand, Notices biographiques*, dl. II, Gent, 1913.
- (45) Toespraak voor de Koninklijke academie voor wetenschappen, letteren en schone kunsten van België in 1885, in *Bulletin de l'Académie royale des sciences, des lettres et des beaux-arts de Belgique*, Brussel, 1885, p. 485-504.
- (46) HAHN A., *Der Maximilianstil in München*, München, 1982; HITCHCOCK H.R., *The Pelican history of art. Architecture: nineteenth and twentieth centuries*, Harmondsworth, 1975.
- (47) De oorspronkelijke ramen zijn thans wit geschilderd. 19de eeuws fotomateriaal wijst er op dat deze donkerder waren geschilderd, vermoedelijk een middelgroene kleur.
- (48) GUISLAIN J., *op.cit.*, p. 107.
- (49) GOFFMAN E., *Totale instituties*, Rotterdam, 1975.
- (50) MUYLLAERT E., *Médecin par état, architecte par goût. Jozef Guislain en de architectuur*, in ALLEGAERT P. e.a. (red.), *Met recht en rede, Waanzin tussen wet en kabinet*, Gent, 1998, p. 86.
- (51) DE MEULDER B., *Het Dr. Guislaininstituut in het reformistisch architectuurlandschap*, in ALLEGAERT P., *Rede en waanzin. Het Museum Dr. Guislain in woord en beeld*, Gent, 2001, p.302.
- (52) FOUCAULT M., *Geschiedenis van de waanzin*, Boom, 1975.

SUMMARY

THE INVENTORY OF RURAL ARCHITECTURAL HERITAGE: OPPORTUNITIES FOR RESEARCH OF OLD MAPS AND LAND REGISTRY FOR THE SURROUNDINGS OF DAMME

The inventory of Damme and its boroughs was completed in 2005 and is part of the geographical inventory of architectural heritage which is being conducted since the late sixties, first by the federal department for Monument and Landscape care, later the department Monuments and Landscapes of the Flemish Community. The data gathered per judicial district and canton, are published in the series "Bouwen door de Eeuwen heen" (*building through the ages*). For the provinces of West-Flanders and Flemish-Brabant they are continued as of 2002 in volumes with an edition per municipality, like for a.o. Damme. The inventory projects in both provinces mentioned above are supported by the Flemish institute for immovable heritage (VIOE), which also guarantees the diffusion of the information through the website.

The legally protected heritage makes out a large part of the Damme inventory: the entire historical town centre of Damme has been protected as town view, the Neo-Gothic church village Vivenkapelle as village view, both with their centre of important monuments. This protected heritage has already been extensively studied. There is a lot of reliable literature available, leaving little new to be discovered during the making of the inventory. The surroundings of Damme though held a lot of surprises. During the fieldwork in the countryside around Damme, a number of buildings really stood out among the 400 non-protected items. As scientific literature is usually rather scarce for the countryside, it could not teach us a lot about their place in the region's history. Historical overview maps like those of

Pourbus (1561-1571), Ferraris (1771-1778) and Vandermaelen (1845), can give an indication as to the age and structure of the site, but in order to determine how old the actual buildings are or what their original function was, these maps are not useful. For this purpose we can gather additional information from local maps in the public archive of Bruges and in the archives of the West-Flanders land registry in Bruges.

This article treats eight different examples in the surroundings of Damme. The remarkable monumental composition of the "De Stamper" farmstead could be traced back to the owner-builder of the farm, namely the abbot Johannes Van der Stricht. A lockhouse at the Zwarte Sluis (*the black lock*) in Hoeke, formerly dated in the 18th century, proved to be a century older on a 17th century map. The village history of Lapscheure could be completed by identifying the remarkable 17th century building near the church as a presbytery. A comparative study of the 18th century maps with actual cadastral maps revealed the continuity of the borough near the Moerkerke bridge on the Lieve. As for Oostkerke, an ancient map revealed an additional element in the history of the polder land, by linking an old sheep trail to the Lords of Oostkerke. The link between the actual design of the castle garden by Mien Ruys and the information supplied by the historical maps makes this site all the more interesting. As a result of the research on the "Oosthof" on the Krinkeldijk (*dike*) the buildings could be dated in the 17th instead of the 18th century and provided information on the original location of the dike. As for the Rijckevelde domain, building traces could fill the gaps in historical map research and made it possible to date it to the 17th century. A modest contribution was made to the research on the Neo-Gothic baron de Béthune, by linking a chapel on Moerkerke territory to the history of Vivenkapelle.

A SUCCESSFUL NEW DESTINATION FOR THE MENTAL HOSPITAL AS THE MUSEUM DR. GUISLAIN IN GHENT

The pavilion complex dates from 1853-1876 and is the first in our country set up exclusively for the reception and treatment of male psychiatric patients, and this according to the principles of Doctor Joseph Guislain and the plans of engineer architect Adolphe Pauli.

The initiator and driving force behind this project was professor-doctor Joseph Guislain (1797-1860) who denounced the bad reception in the existing institutions and advocated the realisation of real homes and a healing approach rather than mere detention of the mentally ill.

He extensively published his theories and illustrated them with a.o. plans for the ideal mental hospital. The law on treatment of the insane became effective as of June 18, 1850 and it was only from that moment on that the search for a suitable building site started and the actual plans were drafted. During the council meeting of November 22, 1851 the plans by the architect Adolphe Pauli and the building site were approved. The grassland outside the Bruges gate were proposed as location. The city of Ghent, and more specifically the Commission of Civil Hospices, commissioned the construction of the central part of the pavilion complex by several public tenders. The construction works started in May 1853 to be finished autumn 1858. As of October 23, 1857 the building was occupied, although the construction works as such were only finished on November 26, 1858. It is striking how with the different tenders there was always the condition of extremely short terms for execution varying between a few months up to maximum one year. More than once the contractors did not meet the requested dates. Some works were done by private contracts like the roof works, paintworks, delivery of glass. Also extensions like the construction of two wards and a gallery on the central court were assigned privately. In 1865-1866 the construction followed of two workshops flanking the façade, and in 1875-1876 the building of a wing for the untrained. After this some additional minor works followed but in the early 20th century a thorough renovation of the buildings proved necessary. In 1929 the "*Broeders van Liefde*" (brothers of Charity) acquired the buildings in hereditary lease and from then on the necessary renovation and repair works started, following plans of the architect Alhponse Van de Vijver. In 1928 two arsons severely damaged the original buildings and in 1930 a thorough modernisation of the asylum was completed with a total change of the interior. Centrally located on the first inner court is the long-awaited separate chapel. The water tower and the houses for the chaplain and the director also date from the same period.

After 1940 regularly new buildings are constructed and renovations carried out. On March 18, 1985 the brothers became the owners and on October 6, 1999 the 19th century complex and its extensions from 1928 are listed as a protected monument.

This model institution, resulting from a rational and functional approach, reflects in organisation and location the therapeutic vision of the enlightened man and humanist Joseph Guislain. His vision was based on evolutions in the medical, social and architectural world. He was inspired by the rational philosophy of the French architect Jean-Nicolas Louis Durand, the reports published in the late 18th century by the Paris hospital commission, the projects which he studied when travelling abroad and finally of course the new therapeutic visions.

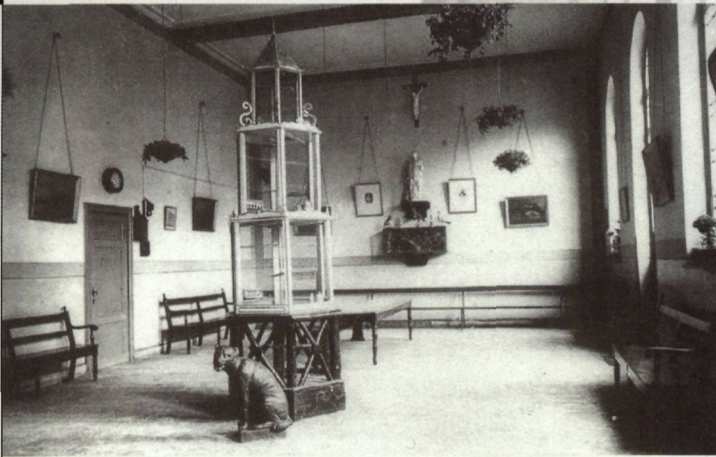
Unhealthy miasmas needed to be literally blown away with lots of air. In general the choice was made for hospi-

tals with separate and well-ventilated pavilions as in such hospitals, the natural, healing forces of fresh rural air would be the most effective. There is a striking resemblance between the designs of the Guislain hospital and the Hôpital Lariboisière (1839-1854) and the Hôtel Dieu (1866-1878) both in Paris.

Starting from existing types of hospitals, Guislain managed to create a specific program for a psychiatric institution where the mentally ill were not only received but were also given a healing treatment. He followed up closely new developments in psychiatry and shared the views of doctor Philippe Pinel and William Tuke.

The architectural design of the complex also complies with the therapeutic vision of Joseph Guislain. The architecture should be exquisite, enlighten the mind, soothe the hearts, stimulate contentment and if at all possible, evoke feelings of happiness and tranquillity. Taking all of Guislain's conditions into account, Adolphe Pauli has created a magnificent project. Combined with a clear, rational and symmetrical design, he gives it shape in an eclectic style, which is primarily Neo-Romanesque. The use of the round arch and brick friezes is Neo Romanesque, the design of the chapel is typically Neo-Gothic, the window design refers to early Gothic. The round arched galleries refer to Italian Renaissance. Combined with the specific choice of material, namely rising walls in yellow Veurne brick, vertical and horizontal details and decoration in reddish brown Boom brick, make it a unique example of 19th century colourful brick architecture. Another important matter was the fact that the architect did his best to make the building as cheap and sound as possible. The low cost of his buildings was indeed his trademark. Based on rational, constructive and industrial principles, Pauli comes to a mainly Neo-Romanesque style which resembles the co-called *Rundbogenstil* which Pauli observed in Munich and Italy.

The details of the horizontal brick friezes and the treatment of the façade are remarkable. The joint mortar was of the same colour as the bricks. The decorated cabinet-work with its double function is also quite special: ventilation of the wards and securing the patients. The 19th century pictures, designs and publishing by Guislain give us an idea of the original interior decoration, and gives us information on the original water supply, ventilation and heating of the buildings.

Regularity, order, predictability and control are keywords in the modern approach of psychiatric treatment. The healing process is more successful when everything is orderly, when chaos, an element of madness, is avoided. The institution keeps strict day schedules, very much like in a monastery, thus structuring time. Life is organised in groups of patients with a similar illness. Guislain is convinced of the importance of buildings which support his therapy. It is not without reason the sociologist E. Goffmann has designated these initiatives as 'total institutions'. The hospice is then conceived as something which removes the patient from his original 'sickening' environ-

ment. According to Guislain the healing process can only begin when the patient is treated in a closed environment.

Guislain and his followers were convinced they had developed a real *machine à guérir*. It was quite a deception when it appeared that, despite the new institutions and innovative therapies the problem of mental illnesses persists. The utopia of 'moral treatment' clearly has its limits.

In September 1986 a museum on the history of psychiatry is installed on an attic. From the beginning on the museum was conceived in order to promote the proper psychiatric heritage. A collection was presented showing the significant moments of the Ghent, but also Belgian and international evolution in psychiatry.

During the 90's the museum becomes broader, deeper and wider. Large rooms on the first and ground floor are cleared for the museum. Besides the organisation of ever more expositions, the compounding of catalogues and organising symposia and conferences which treat certain aspects of psychiatric history, there is with the museum team a need to present to a broad audience the theme of mentally sane/insane. Since the mid 90's the museum collects more and more work by psychiatric patients (*art brut* or outsider art). As of 2002, a long term loan of the internationally renowned collection Stichting De Stadshof (appr. 6.000 items), makes it one of Europe's leading museums for *art brut*.

Besides the development of meaningful expositions the care for the Pauli/Guislain building is a constant care. Within the museum team it is significant that the building itself is considered their most precious museum piece. The museum gradually occupies more and more of the hospital infrastructure without further modifications or renovation of existing buildings. In the future there will be, besides expositions, numerous conferences, symposia, theatre and other activities which will give the old asylum a permanent place in the collective memory.

